

Çağdaş Türk Hukuk Düşüncesinin Kavram Dünyası: Sözlükbilimi Açısından Bir Değerlendirme

Sercan Gürler*

Bilindiği üzere kavramlar bir kültürün düşünce dünyasının boyutlarını gösteren en önemli araçlardır. Bir kültürün düşünce dünyasının hangi kavramlara sahip olduğunu ise o kültürün dilinde kaleme alınmış fikri eserlere bakarak anlarız. Bir dili anlamının başlıca yolu ise o dilde yazılmış sözlüklere başvurmaktır. Bu açıdan terim sözlükleri özel bir anlam ifade eder. Buradan hareketle dil – düşünce – kültür arasında vazgeçilmez bir bağ olduğu rahatlıkla söylenebilir. Hukuki düşünce söz konusu olduğunda ise başvurulması gereken ilk merci kuşkusuz hukuk sözlükleridir. İşte bu çalışmanın amacı da Latin harfle yazılmış Türkçe hukuk sözlüklerinde geçen belli başlı hukuki terimlere verilen anlamları incelemek suretiyle Türk düşüncesinin kavram dünyasını hukuki cepheden anlamaya çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: Kavram, dil, düşünce, kültür, sözlük kavramı, sözlük bilimi, hukuk sözlükleri, hukuki düşünce, Türk hukuk düşüncesi, Türk hukuk sözlükleri

The Conceptual World of Contemporary Turkish Legal Thought: A Lexicological Examination

As widely accepted that concepts are most important tools showing dimensions of the intellectual world of a culture. The intellectual works written in the language of that culture are the place which we look in order to understand which concepts this culture has. The way through which we grasp the language of a culture is to appeal to the dictionaries written in that language. Specialized dictionaries in this respect are especially important. As a result, we can easily conclude that there is a strong connection between language – thought – culture. Concerning the legal thinking, it is true that the first source we should appeal is also dictionaries. So, the aim of this essay is to try to understand the conceptual world of Turkish thought from the legal perspective by investigating the main legal terms in Turkish legal dictionaries written in Latin.

Keywords: Concept – language – thought – culture – the notion of dictionary – lexicology – legal dictionaries – legal thought – Turkish legal thought – Turkish legal dictionaries

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Giriş

Bu çalışmanın konusunu Cumhuriyet döneminde Latin harfleriyle yazılan Türkçe hukuk sözlükleri oluşturmaktadır. Bir yandan Latin harfli Türkçe hukuk sözlükleri genel özellikleriyle tanıtılmış, diğer yandan bu sözlüklerde yer alan “adalet”, “hak” ve “hukuk” maddeleri incelenmiştir. Böyle bir çalışmayla amaçlanansa hem Türk sözlük geleneği araştırmalarına az da olsa bir katkı sağlamak, hem de çağdaş Türk hukuk düşüncesinin tarihi gelişimini kavramlar üzerinden görmek, böylece düşünce ve kültür dünyamızın farklı bir cephesini daha yakından tanımaya imkân sağlayacak bir zemin oluşturmaktır.

Türk sözlük geleneğine bakıldığında özellikle Tanzimat döneminden itibaren büyük bir ivme yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde kısa süre içerisinde farklı konularda pek çok sözlük kaleme alınmıştır. Bu sözlük çalışmaları arasında şüphesiz hukuk sözlükleri de vardır. Buna rağmen çalışmada sadece Cumhuriyet döneminde Latin harfleriyle yazılan hukuk sözlükleri konu edilmiştir. Bu tercihin sebebi, günümüz hukuk düşüncesinin mahiyetini ve düzeyini anlayabilmek için, yürürlükteki hukuk kurallarından ve mahkeme kararlarından oluşan mevcut hukuk uygulamasına önceliği vermenin daha faydalı ve işlevsel olduğunu dair inançtır. Buradaki hareket noktası, öncelikle hâlen kullanılan hukuki kavram ve terimleri ve sözlüklerde verilen karşılıklarını tanımak, daha sonra kronolojik bir yöntem takip etmek suretiyle en yeni tarihlisinden en eskisine Osmanlı dönemi hukuk uygulamasının kavram ve terimlerini içeren diğer sözlükleri de kapsayacak şekilde Osmanlı-Türk hukuk diline dair bütünlüklü bir bakış açısı geliştirebilmektir. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi sözlükleri hakkındaki bu tür bir çalışmayı, Osmanlıca hukuk sözlüklerinin ele alındığı başka çalışmaların da takip etmesi zorunludur.¹

1 Bu noktada Ali Adem Yörük'ün “İlk Hukuk Lügatlerimiz, 1870-1928” başlıklı, Osmanlıca hukuk sözlükleri hakkındaki çalışmasını ayrıca zikretmek gerekir. Sayın Yörük, bu çalışmada tespit edebildiği en erken tarihlisinden başlamak suretiyle Osmanlıca hukuk sözlüklerini tanıtmakta, genel özelliklerini incelemektedir, bkz. Ali Adem Yörük, “İlk Hukuk Lügatlerimiz, 1870-1928”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 2 (2006), s. 99-128. Her ne kadar bizim çalışmamızdakinden farklı olarak sözlüklerde yer alan maddelerin içeriğine yer vermese de Sayın Yörük'ün çalışması, Osmanlı-Türk sözlük geleneğimizin ayrılmaz bir parçası sayılabilecek hukuk sözlüklerinin genel özellikleri hakkında bize hayli doyurucu bilgiler vermekte, böylece önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Dolayısıyla Sayın Yörük'ün çalışması ile birlikte bizim çalışmamız, Osmanlıca sözlüklerde geçen terimlerin anlamını veren bir başka çalışmayla da tamamlanabilirse çok daha kapsamlı bir Türk hukuk düşüncesi tarihi incelemesi yapılabilir. Bu vesileyle bizim bu çalışmamıza da tavsiyeleri ile katkı sunan Sayın Yörük'e teşekkür ederiz.

Yukarıda belirtilen esaslar çerçevesinde bu çalışmada önce dil-düşünce-kültür ilişkisine dair kısa bir açıklama yapılmış, ardından sözlük bilimi hakkında genel bir bilgi verilmiş, sözlük kullanımının hukuk düşüncesindeki önemi, dünyadaki belli başlı diğer örneklere de değinmek suretiyle anlatılmaya çalışılmış ve nihayet “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramları başta olmak üzere bazı temel hukuki kavram ve terimlere Cumhuriyet döneminde Latin alfabesiyle yazılan hukuk sözlüklerinde verilen karşılıklar incelenmiştir.

Sözlüklerdeki karşılıklarını incelemek için “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramlarının tercih edilme sebebi, hukukun temel kavramlarının başında gelmeleridir. Her hukuk kuramı, “hukuk” kavramının bizatihi kendisine yönelik felsefi bir sorgulamaya girişmek, belirli bir “hukuk” tanımını kendisine kalkış noktası kabul etmek zorundadır. Keza hiçbir hukuk sistemi de belirli bir “adalet” ve “hak” anlayışına başvurmadan meşruiyet sağlayamaz. Dolayısıyla bu kavramlar, hem hukuk felsefesinin temel konuları arasında yer alır, hem de her pozitif hukuk düzeninin meşruiyet dayanağını oluştururlar.

Çalışmada ele alınan sözlüklere gelince şüphesiz Latin alfabesiyle yazılmış hukuk sözlüklerinin tamamını temsil etmemektedirler. Gerek kapsamı, gerek genel sistematiği, gerekse ulaşılabilirliği dikkate alınarak örnek niteliğinde sadece on adet sözlük incelenmiştir. Burada incelenen sözlükler, tür bakımından tek dilli sözlük sınıfına girer. Yabancı dillerden Türkçe’ye çeviri şeklindeki çok dilli sözlük sınıfına girenler dışarıda bırakılmıştır. Ayrıca genel hukuk sözlüklerinin dışında örneğin Anayasa Hukuku, Medeni Hukuk ve Ceza Hukuku gibi belirli hukuk dallarına ait terimleri içeren sözlükler de tercih edilmemiştir. Son olarak içinde hukuki terimlere de yer veren fakat bizatihi kendileri hukuk sözlüğü niteliğinde olmayan sözlükler de çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen’in sekiz ciltlik *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, kendi alanında çok önemli bir işlev görmesine rağmen burada ele alınan hukuki kavramlara yer vermediğinden çalışmada ele alınmamıştır. Ayrıca bu eser, yürürlükteki hukukumuzla ilişkin bir sözlük değildir; İslam hukuku ve Fıkıh disiplinine ait kavram ve terimlere yer vermektedir.²

Giriş niteliğindeki bu açıklamaların ardından aşağıda önce dil-düşünce-kültür ilişkisi ve sözlüklerin bu ilişkideki yeri, ardından hukuk için dilin taşıdığı önem ve nihayet çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe hukuk sözlüklerinden vereceğimiz örnekler incelenecektir.

2 “Hak” kavramı için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayinevi, İstanbul t.y., s. 12-13.

I. Dil–Düşünce–Kültür

Kısaca dünyayı anlama ve anlamlandırma çabası olarak tanımlanabilecek düşünme, kavramlarla gerçekleştirilen bir zihin etkinliğidir. Kavramlar ise nesnelere zihindeki tasarımlarıdır. İnsan, çevresindeki dünyayı kavramlar aracılığıyla bilir. Böylece dünya, insan zihninde bir karmaşa olmaktan çıkar; belirli bir düzene kavuşur. Bu yönüyle düşünme, dünyayı belirli bir düzen içerisinde kavrayıp anlaşılır kılma çabasıdır. Fakat insanın, dünyayı bir düzen içerisinde kavrayıp anlaşılır kılabilmesi için etrafındaki nesnelere bir isim vermesi gerekir. Dolayısıyla kavramlar, ancak dille ifade edildiğinde anlamlı hâle gelir. Kavramların dildeki karşılıklarınaysa terim denir. Terimlerin biraraya gelmesiyle önermeler oluşur. Önermeler, yargı bildiren cümlelerdir. Bir önerme ortaya koymak, aslında belirli bir kavram hakkında iddiada bulunmak, yani anlamını belirlemektir. Bir kavramın anlamını belirlemek, o kavramı tanımlamak demektir. Yani her tanım, aslında bir önerme veya önermeler grubudur; dil aracılığıyla bir kavramın anlamını ortaya çıkarmaktır. Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, düşünme ile dil arasında vazgeçilmez bir bağ vardır. Düşünme etkinliğinin tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için dil zorunludur. Düşünme, ancak dilde ve dil aracılığıyla mümkündür.³

Burada sözü edilen dil, şüphesiz anadildir. “İnsanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dil”⁴ şeklinde tanımlanabilecek anadil, mantık, matematik, bilim, felsefe ve teknik gibi alanlarda geçerli diğer bütün özel dillerden önce gelir; onları kuşatır. Aslında dil demek, öncelikle anadil demektir. Zira herkesin bir anadili vardır; insan kendi diliyle, yani anadiliyle konuşur ve dolayısıyla yine anadiliyle düşünür. İnsanın anadili, yaşadığı topluma özgü bir dildir ve bu yönüyle aynı zamanda dil ile kültür arasındaki sıkı ilişkiyi de açığa çıkarır.⁵

3 Doğan Özlem, *Mantık*, 2. bsk., Anahtar Kitaplar, İstanbul 1996, s. 57–59, 85–88, 105–108; Necati Öner, *Klasik Mantık*, 8. bsk., Bilim Yayıncılık, Ankara 1998, s. 27, 47, 57; Şafak Ural, *Temel Mantık*, genişletilmiş 2. bsk., Çantay Kitabevi, İstanbul 1995, s. 13–14, 49; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004, s. 57–59, 80–82, 101–103; A. Kadir Çüçen, *Klasik Mantık: Mantığa Giriş*, Asa Kitabevi, Bursa 2004, s. 66–67, 82–83, 89; Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s. 10; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, c. I, 5. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 53–55, 151; Joseph Vendryes, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Yeni İnsan Yayını, y.y. t.y., s. 21.

4 “Anadili” maddesi, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, haz. Berke Vardar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 20.

5 Nermi Uygur, *Dilin Gücü: Denemeler*, 4. bsk., Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1994, s. 17–19.

Anadil, dil ile düşünce arasındaki kopmaz bağın, aynı şekilde dil ile kültür arasında da kurulabileceğini gösterir. Zira dil, bir yandan insanın hayvandan ayrılmasını sağlayan, yani insanı insan kılan özelliklerin başında gelir; diğer yandan toplum yaşamının da temelini teşkil eder. İnsanlar toplum hâlinde yaşamasalardı dile ihtiyaç kalmazdı belki ama dilden yoksun bir toplumun da varlığını sürdürmesi mümkün olmazdı. Dil, tek tek bireylerin öznelliklerini aşan nesnel bir gerçekliktir ve bu özelliği sayesinde bireyi toplumsallaştırır. Bu yönüyle bir milletin oluşmasını sağlayan temel unsurlardan biridir. Dilin, bir kültürün aynası olduğu söylenebilir. Bir milletin kültürü, dilinde yansır. Diğer bir deyişle bir millete ait kültürel özelliklerin önemli bir kısmını diline bakarak öğrenebiliriz. Bir milletin nasıl düşündüğünü, yani dünyayı anlama ve anlamlandırma tarzını, dilinde ifade bulan kavramları inceleyerek tespit edebiliriz. Zira insanın dünyayı bilmesi ve anlamlandırması anadilinin kavramlarıyla gerçekleşir. Kısaca insan, anadiliyle düşünür. Yani dil, daha doğrusu anadil, sadece düşünceyi aktarmakla kalmaz, nasıl düşüneceğimizi de belirler; düşüncelerimizi şekillendirir. Bu açıdan bakıldığında her dilin veya her anadilin dünyayı anlama ve anlamlandırma tarzı farklıdır. Dünyayı anlamasını sağlayan bu dili, yani anadilini insan, söz varlığıyla, terim ve kavramlarıyla doğduğunda hazır bulur; ömrü boyunca her türlü düşünme etkinliğini de bu dille gerçekleştirir.⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi düşünce–dil–kültür arasındaki bu kopmaz bağ, bir dilin kavram dünyasını yansıtır. Bir dilin kavram dünyasını tanımada en önemli araçlardan birisi kelime hazinesidir. Bir dilin kelime hazinesini bize gösteren ise o dilde yazılan sözlüklerdir.

II. Genel Olarak Sözlük Kavramı ve Sözlükbilimi

“[D]üşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını

6 Aksan, *a.g.e.*, c. I, s. 64–67; Vardar, *a.g.e.*, s. 11–12; Doğan Aksan, *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 5. bsk., Engin Yayın Evi, Ankara 2009, s. 15–16. Dil ile milli kültür arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Bedia Akarsu, *Wilhelm von Humboldt'da Dil–Kültür Bağlantısı*, 3. bsk., İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s. 50–64. Ayrıca günümüzde dil ile toplum arasındaki ilişkileri inceleyen ayrı bir disiplin vardır. Genel toplumbilimin bir dalı olan bu disiplin *dil toplumbilimi* veya *dilsel toplumbilim* ismini taşır. Dil toplumbiliminin konusu, amacı ve temel sorunları için bkz. Pierre Achard, *Dilsel Toplumbilim*, çev. Deniz Kırımsoy, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi 145, İstanbul 1994, b.a.

sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizge⁷ şeklinde tanımlanan dilin, biri dışsal diğeri içsel olmak üzere iki tür özelliği vardır. *Dışsal özellikler*, dillerin, konuşan topluluğa göre sergilediği niteliklere işaret eder. Yani burada farklı diller ve bu dilleri konuşan dil toplulukları söz konusudur. *İçsel özellikler*se her bir dilin kendi içinde barındırdığı nitelikleri anlatır. Bu yönüyle bir dil, *sesler* ve *sesbirimleri* ile *anlambirimlerinden* oluşur. “Çift eklemleme” de denilen bu ikili yapının *anlambirimi* bölümünü *biçimbirim* ve *sözlükbirim* oluşturur. Biçimbirimden kastedilen bir dilin dilbilgisi yani gramer kurallarıyken sözlükbirim, o dilin söz dağarcığı nı veya söz varlığını ifade eder. Bir dilin söz varlığı ise o dilde kullanılan kelimelerden ve bu kelimelerin işaret ettiği kavramlardan, yani kelime hazinesinden oluşur. Kelimeler başta olmak üzere bir dilin söz varlığını biçim ve anlam açısından inceleyen bilime *sözcükbilim* [lexicology] denir. Sözcükbilimin uygulamaya yönelik kısmınaysa *sözlükbilim* [lexicography] isimi verilir⁸

Sözlükbilim, dilin “sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelen, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren”⁹ bir araştırma dalıdır. Sözlük ise “[b]ir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı”¹⁰ şeklinde tanımlanabilir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere sözlükler, bir dildeki kelimelerin hangileri olduğunu ve ne anlama geldiklerini gösterir bize. Böylece o dilin ait olduğu kültürün genel anlam dünyasını ve özelliklerini bilmemizi sağlar. Bu açıdan bakıldığında sözlüklerin içinde yaşadığımız toplumun “kültürel dokusunun ayrılmaz parçası”¹¹ olduğu söylenebilir.

Kısaca sözlükler, bir dildeki kelimelerin anlamlarını göstermek amacıyla hazırlanmış referans kitaplarıdır.¹² Yani sözlüklerin herşeyden önce kelimeler hakkında olduğu belirtilmelidir. *Kelime*, “belli bir anlamın, dilbil-

7 Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, c. I, s. 55.

8 Jean Perrot, *Dilbilim*, çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 42-62; John Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 56-57; “Anlambirim” maddesi, *a.g.e.*, s. 22; “Biçimbirim” maddesi, *a.g.e.*, s. 39; “Çift eklemleme” ve “Çift eklemlilik” maddeleri, *a.g.e.*, s. 51; “Sesbirim maddesi, *a.g.e.*, s. 125; “Sözlükbirim” maddesi, *a.g.e.*, s. 136; Vardar, *a.g.e.*, s. 66-70; Aksan, *a.g.e.*, s. 57-62.

9 Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 69.

10 Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 75.

11 Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction*, Taylor & Francis Routledge, Londra & New York 2002, s. 21.

12 Jackson, *a.g.e.*, s. 21.

gisi yönünden belli bir biçimde kullanılması olanaklı belli sesler bütünüyle birleşimdir.”¹³ Fakat bir dildeki kelimelerin tek bir anlamı yoktur. Gündelik dildeki anlamlarının dışında kelimeler, bazen özel anlamlarda da kullanılır. Ayrıca belirli bir dil-kültür çevresinde “konuşulan lehçe ya da ağızlar içinden yaygınlaşan ve egemen olan” bir *ortak dilden*¹⁴ bahsedilebileceği gibi, “belirli sınıfa, yaşa, özellikle mesleğe göre belirlenen” *özel dillerden*¹⁵ de bahsedilebilir. Bu iki dil türüyle karşılaştırıldığında *gündelik dil*, “[b]ir dilsel topluluk çerçevesinde, özellikle günlük gereksinimlerle ilgili bildirişim durumlarında yaygın biçimde gerçekleşen, yazınsal, bilimsel, vb. dillere karşıt olarak ele alınan kullanımların tümü”¹⁶ şeklinde tanımlanabilir.

Kelimelerin gündelik dildeki anlamlarına *gerçek veya temel anlam* denirken, özel diller içerisinde kazandığı anlamlara *terim anlamı* denir. Bir kelimenin gündelik dildeki anlamını sözlükler verir. Dolayısıyla gerçek veya temel anlama aynı zamanda *sözlük anlamı* (lugavî manâ) da denir. Buna karşılık kelimeler, özel diller içerisinde *terim* ismini alır ve böylece gündelik dile dayalı sözlük anlamının yanısıra bir de *terim anlamı* (ıstılah) kazanır.¹⁷

Kelime ile terim veya ortak dil ile özel dil arasındaki bu fark, sözlük türlerine de yansır. Diğer bir deyişle diller hem dilbilgisi hem de söz dağarcığı açısından zaman içerisinde değişikliklere uğradığından, sözlüklerin de zamanla değişip farklılaştığı görülür. Bu sebeple sözlükler, kendi aralarında bir takım ölçütlere göre sınıflandırılır, türlere ayrılır. İşte bu sınıflandırmada başvurulan ölçütlerden birisi de sözlüklerde ele alınan söz varlığının niteliğidir. Buna

13 Lyons, *a.g.e.*, s. 183.

14 Aksan, *a.g.e.*, c. I, s. 83.

15 Aksan, *a.g.e.*, c. I, s. 86.

16 “Gündelik dil” maddesi, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, s. 90.

17 Kelime ile terim ifadeleri genelde birbiriyle karıştırılsa da aslında aralarında önemli farklar vardır. Öncelikle terimler, kelimelere göre daha kısıtlı bir anlam içeriğine sahiptir. Diğer bir deyişle terimlerin genelde tek anlamı vardır. Dolayısıyla terim oluşturma süreci de kelimelere göre daha sıkı kurallara tabidir. Terimler çoğunlukla isimlerden oluşmaktayken kelimeler, fiil, sıfat, zarf, zamir ve bağlaç gibi isimlerin dışındaki diğer dilbilgisi öğeleri şeklinde de karşımıza çıkar. Bir diğer fark, terimlerin kullanıcıları ile kelimelerin kullanıcıları ve kullanım alanlarının aynı olmayışıdır. Terimler, daha çok belirli bir uzmanlık alanında ve o alanın uzmanları tarafından kullanılır. Buna karşılık kelimeler, bir dili konuşan herkes tarafından kullanılır ve çok çeşitli kullanım alanlarına sahiptir. Nihayet terimlerin kullanıldığı söylem türleri, kelimelere kıyasla çok daha sınırlıdır. Terimler bilimsel veya teknik söylemler içerisinde kullanılır ve bu söylem türleri doğaları gereği nesnellik iddiasına sahiptir. Kelime ile terim arasındaki farklar için bkz. M. Teresa Cabré, *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia 1999, s. 36; Yusuf Yıldırım, *Türk Dili Anlatım Türleri*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 197; Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 40-41.

göre sözlükler, ele alınan söz varlığının niteliğine göre *genel sözlükler* ve *terim sözlükleri* şeklinde ikiye ayrılabilir. Genel sözlükler ortak dilin kelimelerini kendisine konu alırken terim sözlükleri uzmanlık alanlarına özgü özel dillere ait terimlerden oluşur.¹⁸

Yukarıdaki sınıflandırma şekline göre hukuk sözlükleri de terim sözlükleri arasında yer alır. Zira hukuk da kendine özgü terimlerden oluşan özel bir dile sahiptir. Dolayısıyla Latin harfli Türkçe hukuk sözlüklerini incelemeye geçmeden önce genel olarak hukuk dili ve hukuk sözlüklerinden bahsetmek gerekir.

III. Hukuk Dili ve Hukuk Sözlükleri

Nasıl genel sözlükler, gündelik dilde yer alan kelimeleri tanımlarsa terim sözlükleri de özel dillerde yer alan ve terim ismi verilen kelimeleri tanımlar. Hukuk dili de bir özel dil olduğundan hukuk sözlüklerinin, hukuk dilinin kavram ve terimlerini tanımlamayı amaçladığı söylenebilir.

Diğer özel diller gibi hukuk dilinin de iki temel özelliği vardır. Öncelikle kendine özgü bir terminolojiye sahiptir. Hukuk diline ait terimlerin önemli bir kısmı günümüzde hukukçu olmayanların kolay kolay anlayamayacağı türdendir. İkinci olarak kelimeler ve cümleler, gündelik dildeki yaygın kullanımından farklı, özel bir tarzda kullanılır. Kelimeler ve cümlelerin hukuk dilindeki bu farklı kullanımı, belki hukukçu olmayanlar tarafından da anlaşılabilir, fakat gündelik dilde bu tarz bir kullanımla pek karşılaşmaz.¹⁹

18 Aslında ele alınan söz varlığına göre sözlükler sınıflandırılırken genel sözlüklerin karşısına terim sözlükleriyle birlikte lehçebilim sözlükleri, eşanlamlı öğeler sözlükleri, yabancı öğeler sözlükleri, tarihsel sözlükler vb. konulmaktadır. Fakat burada çalışmanın kapsamı çerçevesinde genel sözlüklerin dışındaki sözlükler arasından sadece terim sözlükleri üzerinde durulmuştur. Değişik ölçütlere göre sözlüklerin sınıflandırılması için bkz. Emin Eminoğlu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010, s. 5-7; B.T. Sue Atkins, Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 24-25; Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 75-83; Jackson, *a.g.e.*, s. 23-25.

19 Lawrence M. Friedman, "Law and Its Language", *George Washington Law Review*, sy. 33 (1964-1965), s. 563-579, 563-564. Aslında kendine özgü bir terminolojiye sahip olma ve dili alışılmışın dışında bir tarzda kullanma, toplumun genelinden ayrı her alt grubun kullandığı özel diller için geçerlidir. Temelinde, öncelikle söz konusu alt grup üyeleri arasındaki iletişimi daha verimli hale getirme ihtiyacı vardır. Ayrıca yine grup üyelerinin aidiyet duygusunu kuvvetlendirme de önemli bir unsurdur. Başkalarının anlamadığı, kullanmadığı kelimeler, terimler, ifadeler grup üyelerinin kendilerini farklı bir topluluk şeklinde tasavvur etmelerini ve buna bağlı olarak özel bir gerçeklik duygusu kazanmalarını sağlar. Bu durum şüphesiz hukukçular için de geçerlidir. Hukuka özgü terminoloji ve

Hukukun özel bir dil olduğu, öncelikle hakimlerin önlerindeki uyuşmazlığa uygulayacakları hukuk kurallarında yer alan kelimelerin anlamlarını tespit etmekte zaman zorluklar yaşamalarından da anlaşılabilir. Anayasada ve kanunlarda geçen kelimelerin, özellikle de terimlerin herhangi bir yanlış anlamaya yol açmaması için doğru tanımlanmaları gerekir. Bu tanımlama faaliyeti ne kadar sağlıklıysa hukuki uyuşmazlıkların çözümünde, kanun koyucunun iradesine uygun bir sonuca varma ihtimali de o ölçüde yükselir. Böylece her somut olayda hukukun ne söylediğinin tespiti kolaylaşır. İşte sözlükler, başta anayasa olmak üzere hukuk metinlerinde yer alan kelimelerin doğru tanımlanması ve yorumlanması için başvurulmuş en önemli kaynaklar arasında yer alır. Tanımın, dolayısıyla da sözlüklerin hukuk için taşıdığı önemi daha iyi anlayabilmek için hukuki önermelerin yapısına biraz daha yakından bakmak gerekir.

Biçimsel açıdan ne kadar farklı görünürse görünsün hukuki önermeler, daima koşullu bir yargı içerir. Bir hukuki önerme, kişinin belirli bir şekilde davranması hâlinde belirli bir sonuçla karşı karşıya kalacağını söyler. Yani hukuki önermelerin, belirli tipte davranışlara işaret eden bir öncül ve kanun koyucunun bu öncüle bağladığı bir sonuçtan meydana geldiği söylenebilir. Dolayısıyla kanun koyucunun iradesinin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için hukuk kurallarında kesin ve net kavramlara yer verilmeli,²⁰ kişilerin neye itaat edip etmeyecekleri konusunda belirsizlik yaşamalarına yol açacak ifadelerden kaçınılmalıdır.²¹ Bununla birlikte bazen kanunlarda bilerek boşluk bırakılır. Buradaki amaç, kanunların öngörülemez durumlara da uygulanabilmesini sağlamaktır. Buna rağmen kanunların dili, yine de en üst seviyede açıklık ve kesinliği hedeflemelidir. Böylece kanun koyucunun niyeti ve kanunların hangi amaçla çıkarıldığı doğru tespit edilebilir; sonrasında da daha kolay ve sağlıklı uygulanma imkanı artar.²²

kullanım tarzı, hukukçuların kendilerini hukukçu olmayanlardan ayırmalarına yardımcı olur. Hukuk dilinin özgüllüğü ve zorluğu, hukukçuluğun ayrı bir meslek haline gelmesinde de rol oynar. Belirli bir uzmanlık eğitimi sonucunda elde edilen özel bir beceri, her meslek grubu için hayati niteliktedir. Hukuk söz konusu olduğunda bu beceri, öncelikle dile dayalı bir beceridir. Dolayısıyla diğer meslek üyeleri ile karşılaştırıldığında hukukçular için özel bir dil ihtiyacı çok daha belirgindir, Friedman, *a.g.m.*, s. 566-567.

20 Heinrich Rickert, "The Theory of Definitions", *Essays on Definition*, ed. Juan C. Sager, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia 2000, s. 219.

21 Irving M. Copi, Carl Cohen, *Introduction to Logic*, Eighth Edition, MacMillan Publishing Company, New York 1990, s. 486.

22 Copi ve Cohen, *a.g.e.*, s. 486-487.

Hukuk kurallarının daha kolay ve sağlıklı uygulanabilmesi için gerekli açıklık ve kesinlik, kanun koyucunun belirli sonuçlar bağladığı davranış tiplerinin, tek bir kavram kümesi içerisine dahil edilmesiyle elde edilir. Dolayısıyla bir hukuk kuralı oluşturulurken, kuralın uygulanacağı benzer davranış tiplerini altında toplayabileceğimiz kavramların kullanılması gerekir. Diğer bir deyişle hukuk kurallarında kullanılan kavramlar, benzer davranış tiplerini tek bir kategoriye sokabilmemizi mümkün kılan özelliklere sahip olmalıdır. Şayet bir hukuki önerme, anlamca fazla genel ve kesinlikten uzak bir öncüle sahipse ilgili hukuk kuralının uygulanacağı davranış tiplerinin, tek bir kavram altında toplanıp toplanamayacağı veya kanun koyucunun söz konusu davranış tiplerine belirli bir hukuki sonuç bağlayıp bağlayamayacağı konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir. Buna karşılık hukuk kurallarını oluştururken, benzer davranış tiplerini altında toplayabilmemizi sağlayan özelliklere sahip kavramlar kullanılırsa diğer benzer davranış tiplerine de kanun koyucunun istediği sonucun bağlanabilmesi mümkün olur. Dolayısıyla bir kavramı hukuki kılan temel özelliklerin, kanun koyucunun niyetini en iyi ifade eden, böylece kanun koyucunun iradesinin gerçekleşmesini kolaylaştıran özellikler olduğu söylenebilir.²³

Her ne kadar açık ve kesin olsalar da hukuki kavramlar değişen koşullar sonucunda bazen kullanılamaz, hatta anlaşılabilir hale gelebilir. Bu durumda öncelikle söz konusu kavram veya kavramların kanun koyucunun iradesini en iyi şekilde ifade eden ilk anlamı belirlenmeli, ardından değişen koşullar incelenerek, hem kanun koyucunun iradesini yansıtan, hem de mevcut koşullara uygun yeni hukuki kavramlar oluşturulmalıdır. Ancak bu araştırmalar sonucunda bir kavramı, hukuki kılan temel özelliklerin hangileri olduğu tespit edilebilir.²⁴

Temel özelliklerini tespit etmek aslında bir hukuki kavramı tanımlamak, yani anlamını belirlemek demektir. İşte hukuki kavramların tanımlanması sürecinde sözlüklere başvurmak gerekebilir. Zira kanun koyucunun kullandığı kelimelerin ne anlama geldiği her zaman kolay tespit edilemeyebilir veya kanun koyucunun kullandığı anlamın dışında zamanla başka anlamlar kazanması mümkündür. Gündelik dilde kelimeler farklı anlamlarda kullanılır. Yani bir kelimenin birden fazla sözlük anlamı olabilir. Buna karşılık terim niteliği taşıdığından hukukta kullanılan kelimeler tek anlama sahiptir veya

²³ Rickert, *a.g.m.*, s. 219.

²⁴ Rickert, *a.g.m.*, s. 219–210.

tek anlama gelecek şekilde kullanılır. Kanun koyucular da kelimeleri hangi anlamda kullandıklarını belirtirken açık ve kesin tanımlar vermeyi tercih ederler veya tercih etmeleri gerekir.²⁵

İşte bu sebeple kelimeler, hukuk dilinde çoğu zaman gündelik anlamlarının dışında, terim anlamlarıyla karşımıza çıkar. Dolayısıyla bir hukuki kavramın anlamını tespit edebilmek için gündelik dilde kullanıldığı şekliyle tanımlandığı genel sözlüklere değil de terim anlamını gösteren hukuk sözlüklerine başvurulur.²⁶

Sözlüklerin, hukukun uygulanmasında nasıl bir rol oynadığını daha iyi anlayabilmek için, İngilizce konuşulan ülkelerdeki hukuk sözlüğü geleneğinin tarihi gelişimine kısaca bakmak faydalı olabilir.

IV. Anglo-Amerikan Sözlük Geleneği ve Black'in Hukuk Sözlüğü

Batı dünyasında hukuk sözlüklerinin tarihi hayli eskiye uzanır. Avrupa hukuk tarihinde ilk sözlük, John Rastell isimli İngiliz sözlükbilimcinin *Exposiciones Terminorum Legum Anglorum* isimli çalışmasıdır. İlk kez 1523 yılında yayınlanan bu sözlük, *Termes de la Ley* ismiyle de bilinir. 1538 tarihli ilk genel İngilizce sözlüğü *The Dictionary of Syr Thomas Eliot Knyght*'dan bile önce kaleme alınmış olması dikkat çekicidir. Latince ve Fransızca kelimelere yer verir. Giriş yazısı İngilizce'dir. 1742 yılına kadar yirmi yedi baskı yapmış, 1812 ve 1819 yıllarında ABD'de de yayınlanmıştır.²⁷

25 Copi and Cohen, *a.g.e.*, s. 487.

26 Buna rağmen bugün özellikle Anglo-Sakson hukuk sistemine giren ülkelerdeki uygulamalara bakıldığında anayasa ve kanunların yorumlanmasında anayasa koyucunun veya kanun koyucunun niyetinin tespitinde sözlüklerin nasıl bir rol oynayacağı, ciddi felsefi tartışmalara konu olmaktadır. ABD Anayasası başta olmak üzere yazılı hukuk kaynaklarının yorumlanmasında mahkemelerin sözlüklerden nasıl istifade etmesi gerektiği konusundaki tartışmalar için bkz. Chris Hutton, *Language, Meaning, and the Law*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009, s. 85–101; Phillip A. Rubin, “War of the Words: How Courts Can Use Dictionaries in Accordance with Textualist Principles”, *Duke Law Journal*, sy. 60 (2010), s. 167–206, b.a.; Gary L. McDowell, “The Politics of Meaning: Law Dictionaries and the Liberal Tradition of Interpretation”, *American Journal of Legal History*, sy. 44 (2000), s. 257–283, b.a.

27 Roy M. Mersky, “The Evolution and Impact of Legal Dictionaries”, *Legal Reference Services Quarterly*, XXIII/1 (2008), s. 21–22; D.S. Bland, “Some Notes on the Evolution of Law the Legal Dictionary”, *The Journal of Legal History*, I/1 (2007), s. 76; Sarah Yates, “Black's Law Dictionary: The Making of an American Standard”, *Law Library Journal*, CIII/2 (2011–2012), s. 176.

Batı dünyasında hukuk sözlükleri ilk zamanlarda her ne kadar sadece hukuk öğrencilerinin faydalanması için hazırlanmışsa da özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren daha geniş bir kullanıcı kitlesinin kullanımı hedeflenmiştir. Nihayet on dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlamak suretiyle Amerikan Federal Yüksek Mahkemesi'nin (Supreme Court) de kararlarında hukuk sözlüklerine atıf yaptığı görülür.²⁸

Hukuk sözlüklerinin daha geniş kitlelere seslenmesinde özellikle ABD'nin en önemli hukuk sözlüklerinden *Black's Law Dictionary*'nin rolü büyüktür. İlk kez Henry Campbell Black tarafından 1891'de yayınlanan ve bugüne kadar dokuz baskı yapan *Black's Law Dictionary*, bugün ABD'de en çok kullanılan sözlüklerin başında gelir. İlk baskısının önsözünde sözlüğün salt hukuk öğrencileri için hazırlanmadığı, avukatların ve hakimlerin ihtiyaçlarını gidermeyi de hedeflediği belirtilmiş, böylece hukuk sözlüklerinin, hukuk uygulamasında doğrudan başvurulan kaynaklar arasında yer almaya başlamasının da yolu açılmıştır.²⁹

ABD Federal Yüksek Mahkemesi'nin en fazla atıf yaptığı hukuk sözlüğü ünvanına da sahip olan *Black's Law Dictionary*,³⁰ bugüne kadarki baskıları ve editörlük çalışması itibariyle günümüz hukuk sözlükleri için dünya çapında bir örnek teşkil eder.

Black's Law Dictionary'nin 1990'lı yıllardan itibaren editörlüğünü üstlenen Bryan A. Garner, 2009 tarihli dokuzuncu baskıya yazdığı önsözde, önceki baskılarla karşılaştırıldığında bu son baskının pek çok yenilik içerdiğini, bu yeniliklere bakıldığında adeta yeni bir sözlükle karşı karşıya olduğumuzu belirtir. Örneğin daha önceki baskılarda yer alan ve eleştirmenlerce itiraza uğrayan bazı madde başlıklarını çıkartmış, buna karşılık önceki baskılarda yer almayan özellikle Roma hukukuna ait bir takım terimlere yer vermiştir. Keza sözlüğün sonuna hayli geniş bir hukuki deyimler sözlükçesi de eklemiştir. Sözlüğün bu baskısının en önemli özelliklerinden birini Garner, kelimelerin İngilizce'de en erken kullanıldığı tarihlerinin de parantez içerisinde belirtilmesi şeklinde ifade eder.³¹

28 Yates, *a.g.m.*, s. 177-178.

29 Yates, *a.g.m.*, s. 178.

30 Yates, *a.g.m.*, s. 179-180; Jeffrey L. Kirchmeier, Samuel A. Thumma, "Scaling the Lexicon Fortress: The United States Supreme Court's Use of Dictionaries in the Twenty-First Century", *Marquette Law Review*, sy. 94 (2010-2011), s. 94.

31 *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, ed. Bryan A. Garner, A Thomson Reuters Business, West 2009, s. xiii.

Sekizinci baskıya yazdığı önsözde editör, *Black's Law Dictionary*'nin her ne kadar içeriği değişse de amacının ilk basıldığı zamandan bu yana değişmediğini belirtir. Garner'a göre bu amaç, hukuk terimlerini mümkün en geniş içerikte ve kesinlikte tanımlamaktır. Bunu yaparken de madde başlıklarının seçiminde ve terimlerin tanımlanmasında çağdaş sözlük biliminin ilkelerini kullanmayı, kelimelerin telaffuzlarını kolaylaştırmayı ve ciddi araştırmalar ile dikkatli değerlendirmeler ışığında hukuk alanındaki akademik seviyeyi geliştirmeyi hedeflediklerini de ekler.³²

Yedinci baskının önsözünde ise Garner, günümüzde bir yandan sözlük bilimindeki gelişmelerin, diğer yandan genel hukuk düşüncesindeki ilerlemelerin yeni bir baskının hazırlanması ihtiyacını doğurduğunu söylemektedir. Sir Frederick Pollock (1845–1937) ve Frederic William Maitland (1850–1906) gibi meşhur hukuk tarihçilerinin zamanına göre hem Roma hukuku, hem de feodal hukuk dönemleri hakkında çok daha fazla bilgi sahibi olduğumuzu, böylece özellikle hukuk tarihindeki yeni gelişmelerden de bu baskının hazırlanmasında istifade edildiğini belirtmektedir. Bütün bunların yanısıra çağdaş dünyanın hızla değiştiğini, gerek hukuk gerekse toplum yaşamının hemen hemen her alanında görülen bu değişimin ürettiği yeni kanunlar ve hukuki düzenlemelerin, yeni kavramlar ve terimlerin ortaya çıkmasına yol açtığının altını çizen Garner, yeni baskının hazırlanmasında bütün bu gelişmelerin de dikkate alındığını belirtmekte, bu ihtiyaçları karşılamak amacıyla yeni baskıda 4500 yeni terime yer verildiğini, geri kalan yirmi bin terimin de tekrar gözden geçirildiğini ifade etmektedir.³³

Böylesine devasa bir sözlük projesini gerçekleştirirken Garner ve ekibinin nasıl bir çalışma yöntemi benimsediğini de yine yedinci baskının önsözünde anlayabiliriz. Buna göre ilk önce sözlükte yer alan terimlerin hepsi özgün hukuk kaynaklarından alınmıştır. Sadece yargı kararlarından değil, hukukçuların akademik eserlerinden de istifade edilmiştir. Önceki baskılarda yer alan tanımlarla yetinilmemiş, hemen hemen her madde, yeniden gözden geçirilmiş, hatta yeniden yazılmıştır. Bu arada öncelikle Batı hukuk sisteminin kaynaklarına başvurulmasına rağmen gerektiğinde ve Batı hukukuna etki ettiği oranda diğer hukuk sistemlerinden de faydalanılmıştır. Analitik bir yöntemle maddeler teker teker taranmış, farklı maddelerde yer alan aynı ifadeler çıkarılmıştır. Kendisi de özel bir terminolojiye sahip olan hukuk dilinin içerisinde yer alan

³² *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. xv.

³³ *Black's Law Dictionary*, Seventh Edition, ed. Bryan A. Garner, St. Paul 1999, s. ix.

daha özel terminolojilere de yer verilmeye çalışılmıştır. Örneğin hukuk felsefesinin günümüzdeki en önemli iki temsilcisi konumundaki hukuki realizm ve eleştirel hukuk çalışmaları ayrı birer madde halinde sözlükte yer almıştır.³⁴

Görüldüğü gibi *Black's Law Dictionary*, özellikle son baskıları dikkate alındığında, kendini sürekli yenileyen, hukuk alanındaki son gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni kavramları en kısa sürede tutarlı ve kapsamlı şekilde karşılayabilecek terimleri oluşturma niteliğiyle, çağdaş hukuk sözlükçülüğü alanında önemli bir örnek oluşturmaktadır.³⁵

V. Latin Harfli Türkçe Hukuk Sözlükleri

Modern Türk sözlükçülük tarihinde ilk hukuk sözlüklerinin Meşrutiyet döneminde yazılmaya başlandığı görülmektedir. Hukuk terimlerinden oluşan sözlük yazma faaliyeti, devletin merkezileşmesi ve kanunlaştırma sürecinin bir uzantısıdır. Bu dönemdeki hukuk sözlükleri, daha çok elçilik ve dışişleri görevlilerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hazırlanmıştır. Sözlüklerin hazırlanmasında yabancı dillerdeki hukuk terimlerine Türkçe karşılık verme yolu tercih edilmiştir. Latin alfabesinin kabul edilmesine kadar geçen süre içerisinde hukuk sözlükleri yazılmaya devam edilmiş, bu arada Türkçe'den Türkçe'ye tek dilli sözlükler de yazılmaya başlanmıştır.³⁶

Latin harflerinin kabulünden sonra yazılan hukuk sözlüklerinin ilk örneği de yine yabancı bir dilden yapılan çeviri karşılıklardan oluşur. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden, aynı zamanda Düyun-ı Umumiyye İdaresi ve Osmanlı Bankası Tercüme Kalemleri Müdürlüğü de yapmış Hüseyin Daniş tarafından hazırlanan bu sözlük, 1934 tarihlidir ve *Fransızca-Türkçe Hukuki ve Medeni Lugat* ismini taşımaktadır. Giriş kısmında yazar, dil devriminin

34 *Black's Law Dictionary*, Seventh Edition, s. x.

35 Bu arada bizim bu çalışma için tercih ettiğimiz “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramlarına *Black's Law Dictionary*'de verilen karşılıklara da kısaca bakmakta fayda olabilir. Adaletin birbirinden farklı yaklaşık on türüyle birlikte adalet kelimesinden türeyen pek çok başka terime de yer veren “adalet” (*justice*) maddesine tamı tamına üç sayfa ayrılmıştır, *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. 942-944. “Hak” (*right*) maddesi çok daha kapsamlıdır; hak kavramının bütün kullanımlarını içerecek şekilde toplam altı sayfada düzenlenmiştir, *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. 1436-1441. “Hukuk” kavramının kendisinin ele alındığı maddeyse hukuk kelimesinden türetilmiş diğer terimler dışında iki sayfa sürmektedir. Farklı hukuk türlerini, hukuka yönelik çeşitli araştırma alanlarını içermektedir, *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. 962-964.

36 Yörük, *a.g.m.*, s. 99-102. Türk sözlük geleneğinin tarihi gelişimi hakkında genel bilgi için ayrıca bkz. Eminoğlu, *a.g.e.*, s. 7-12. Bu eser aynı zamanda geniş bir hukuk sözlükleri kaynakçasını da içermektedir, bkz. Eminoğlu, *a.g.e.*, s. 140-143.

önemini vurguladıktan sonra devrimin getirdiği değişikliklerin kendisini böyle bir sözlüğü hazırlamaya sevk ettiğini belirtmektedir. Sözlük, yine yazarının ifadeleriyle “yalnız kanunlarda, işlerde ve muamelelerde kullanılan kelimele-ri ve ıstılahları” ihtiva etmekte ve Fransız diline hakim olanları aydınlatmayı amaçlamaktadır. Her ne kadar başlığında “hukuki ve medeni” ifadeleri geçse de “mali, içtimai ve siyasi tabirlerin ve ifadelerin” Türkçe karşılıklarını da vermektedir.³⁷

Hüseyin Daniş’in hazırladığı iki dilli Fransızca–Türkçe hukuk sözlüğü-nü saymazsak Latin harfleriyle yazılan Türkçe’den Türkçe’ye ilk hukuk sözlü-ğü, tespit edebildiğimiz kadarıyla Av. Celal Feyyaz ve Av. Feyzi Gürsel’in 1943 tarihli *Hukuk İstılahları Lügati*’dir.³⁸

Latin harfli hukuk sözlükleri arasında Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan *Türk Hukuk Lügati*’nin³⁹ ayrı bir yeri vardır. Zira kendisinden son-ra yazılan hukuk sözlüklerine kaynaklık etmekle kalmamış, neredeyse bütün diğer hukuk sözlükleri *Türk Hukuk Lügati*’ndaki terimleri ve karşılıklarını birebir kullanmıştır.

Dönemin eğitim bakanı Hasan Âli Yücel’in de bir önsöz yazdığı bu sözlük, hazırlanma aşamasında o güne kadarki en geniş katılıma sahip sözlüktür. Ha-zırlanmasında hukuk profesörlerine, hakim ve savcılara danışılmış, resmi bir kurumun bünyesinde hazırlanmış devlet destekli hala tek hukuk sözlüğüdür.

Yukarıda bahsedilen sözlükler dışında 1960’lara kadar başka bir sözlük hazırlanmadığı, fakat 1960’lardan itibaren hukuk sözlüklerinde belirli bir ar-tışın olduğu, 1980’lerden sonra yabancı dillerden Türkçe’ye çeviri şeklindeki hukuk sözlüklerinin, 1990’lardan itibaren de özellikle Avrupa Birliği ve İnsan Hakları alanlarıyla ilgili sözlüklerin hazırlanmaya başlandığı görülmektedir.

Latin harfli hukuk sözlüklerinin geneline bakıldığında başlıca dört gruba ayrıldığı görülür. İlk grubu yabancı dillerden yapılan çeviri sözlükler oluşturur. Bu gruba giren sözlüklere örnek, Latin harfli ilk hukuk sözlüğü de sayılabilecek yukarıda adı geçen Hüseyin Daniş’in *Fransızca–Türkçe Hukuki ve Medeni Lügat*’ı gösterilebilir. Keza Pars Tuğlacı’nın ilk baskısı 1966’da yapılan ve gü-nümüze kadar yeni baskıları devam eden *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü*

37 Hüseyin Daniş, *Fransızca–Türkçe Hukuki ve Medeni Lügat / Dictionnaire Juridique et Civique Français–Turc*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934, s. 1.

38 Celal Feyyaz, Feyzi Gürsel, *Hukuk İstılahları Lügati*, 2. bsk., Vakıf Matbaası, İstanbul 1943.

39 *Türk Hukuk Lügati*, haz. Türk Hukuk Kurumu, Maarif Vekâleti, Ankara 1944.

(*İngilizce-Fransızca-Türkçe*)⁴⁰ isimli üç dilli sözlüğü de bu gruba girebilir. Tuğlacı'nın bu sözlüğü yabancı dillerden yapılan çeviri hukuk sözlüklerine kaynak teşkil etmesi açısından önemlidir. Bu gruba giren sözlüklere Mustafa Ovacık'ın 1964 tarihli *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü*⁴¹ ile 1986 tarihli *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*⁴² de örnek gösterilebilir. Nihayet bu gruba, tamamen yabancı bir dilden çeviri niteliğindeki *İnsancıl Hukuk Sözlüğü* (2003)⁴³ isimli François Bouchet-Saulnier'nin insancıl hukuk terimlerini içeren sözlüğü de sokulabilir.

İkinci grubu Türkçe'den Türkçe'ye tek dilli hukuk sözlükleri oluşturmaktadır. Bu gruba giren sözlüklerin ilk örneği de yine yukarıda adı geçen Av. Celal Feyyaz ve Av. Feyzi Gürsel tarafından ortaklaşa hazırlanan *Hukuk İstılahları Lugatı*'dir. Yine Türk Hukuk Kurumu tarafından yayınlanan *Türk Hukuk Lugatı*, Ejder Yılmaz'ın yazdığı *Hukuk Sözlüğü*⁴⁴ ve Selahattin Bağdatlı'nın *Hukuk Sözlüğü*⁴⁵ de bu grup sözlüklere örnek gösterilebilir.

Üçüncü grupta ise belirli bir hukuk dalına özgülenmiş olanlar yer alır. Bu gruptaki sözlükler sadece o hukuk dalına ait terimlere yer verirler ve sözlüğü hazırladığı zaman yürürlükte olan kanunları kendilerine referans alırlar. Bu tür sözlüklere örnek, Ömer Asım Aksoy'un 1962 tarihli *Anayasa Sözlüğü*,⁴⁶ İsmet Sungurbey'in 1966 tarihli *Medeni Hukuk Terimleri Sözlüğü*,⁴⁷ Ahmet Erdoğan'ın 1972 tarihli *Ceza Yargılama Yöntemi Yasası Terimleri Sözlüğü*⁴⁸ ve yine Hasan Eren ile Hamza Zülfikar'ın hazırladığı 1985 tarihli *Anayasa Sözlüğü*⁴⁹ örnek gösterilebilir.

Dördüncü gruptaki hukuk sözlüklerineyse Osmanlıca hukuk terimlerinin Öztürkçe karşılıklarını veren sözlükler girer. Ali Rıza Önder'in hazırladığı

40 Pars Tuğlacı, *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü (İngilizce-Fransızca-Türkçe)*, Sermet Matbaası, İstanbul 1966.

41 Mustafa Ovacık, *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü (English-Turkish Law Dictionary)*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.

42 Mustafa Ovacık, *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.

43 François Bouchet-Saulnier, *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*, çev. Selahattin Bağdatlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

44 Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

45 Selahattin Bağdatlı, *Hukuk Sözlüğü (AB Hukuku Terimleri Sözlüğü İlaveli)*, 2. bsk, Derin Yayınları, İstanbul 2010.

46 Ömer Asım Aksoy, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1962.

47 İsmet Sungurbey, *Medenî Hukuk Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1966.

48 Ahmet Erdoğan, *Ceza Yargılama Yöntemi Yasası Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1972.

49 Hasan Eren, Hamza Zülfikar, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1985.

1966 tarihli *Yasa Dili Sözlüğü*⁵⁰ bu gruptaki sözlüker arasında ilk akla gele-
nidir. Yine Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun *Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Bir-
likte Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu: 3. Cilt: Terimler ve Sözcükler
Kılavuzu*⁵¹ ismiyle hazırladığı 1975 tarihli sözlüğü, aslında Medeni Kanun ve
Borçlar Kanunu külliyatının bir eki olsa da Medeni Hukuk ile Borçlar Hukuku
alanında kullanılan terimlerin öztürkçe karşılıklarını vermeyi amaçladığı-
ndan bu gruba girebilir. Keza İsmet Sungurbey'in yukarıda adı geçen *Medeni
Hukuk Terimleri Sözlüğü* de aynı şekilde Medeni Hukuk alanının terimlerine
öztürkçe karşılıklar veren bir sözlük şeklinde tasnif edilebilir.⁵²

Biz bu çalışmada yukarıda tasnif edilen sözlük gruplarından sadece ikin-
ci gruba girenler üzerinde durduk. Bu gruba girenlerin de hepsini değil, diğer-
lerine örnek oluşturacak nitelikteki bazılarını incelemeyi tercih ettik. Tercih
ettiğimiz sözlükleri ayrıca kronolojik bir sıraya tabi tuttuk.

Şimdi kronolojik sırayı da dikkate alarak Latin harfli hukuk sözlükle-
rinden seçtiğimiz örnekleri ve bu örneklerde “adalet”, “hak”, “hukuk” ve ilgili
diğer terimlere verilen karşılıkları incelemeye geçebiliriz.

1) Av. Celal Feyyaz ve Av. Feyzi Gürsel, *Hukuk İstilahları Lugati*, 2. bsk.,
Vakit Matbaası, İstanbul 1943.

Hukuk İstilahları Lugati ismini taşıyan bu sözlük, ikisi de avukat olan
Celal Feyyaz ve Feyzi Gürsel tarafından hazırlanmıştır. İlk baskısının tari-
hini bulamadığımız sözlüğün burada ele aldığımız baskısı 1943 tarihli ikinci
baskısıdır. Bunun dışında bir de bulabildiğimiz kadarıyla 1949 tarihli üçüncü
baskısı vardır.

50 Ali Rıza Önder, *Yasa Dili Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1966.

51 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Birlikte Türk Medenî Kanunu ve
Borçlar Kanunu: 3. Cilt: Terimler ve Sözcükler Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1975.

52 İsmet Sungurbey'in sözlüğünde “adalet” kelimesi, “tüze” kelimesiyle (s. 3), “hukuk”
kelimesi “töre”, “hukuki” kelimesi “törel”le karşılanmış (s. 13), “hak” kelimesineyse yeni
bir karşılık verilmemiştir. Buna karşılık Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, adı geçen sözlüğünde
“adalete muvafık” terimini “tüzeğenliğe uygun”; “adalete tevfikân” terimini “tüzeğenlik
uyarınca” kelimeleriyle karşılamış (s. 955), “hukuk” kelimesine “tüze”, “hukuki” kelimesine
“tüzel” kelimesiyle karşılamıştır (s. 988). Hak kelimesine Hıfzı Veldet de herhangi bir
karşılık önermemiştir. Bu karşılıklardan da anlaşılacağı üzere İsmet Sungurbey'in “tüze”
ile karşıladığı “adalet” kelimesine Hıfzı Veldet “tüzeğenlik” karşılığını önermiş, “tüze”yi de
“hukuk”un karşılığında kullanmıştır. Hâlbuki yine TDK'nın yaklaşık aynı dönemde çıkardığı
Özleştirme Kılavuzu'nda “adalet”in karşılığı “tüze”; “hukuk”un karşılığı “türe” şeklinde yer
almakta, ayrıca “hak” kelimesi de yine “tüze” ile karşılanmaktadır, bkz. *Özleştirme Kılavuzu*,
TDK Yayınları, Ankara 1978, s. 11, 34, 37.

Yazarları tarafından “[h]ukuk fakültesine devam eden arkadaşların ve haricen arzu edenlerin hukuki tabir ve ıstılahları uzun zaman ve bir çok me-sai sarfına lüzum kalmaksızın sühuletle öğrenebilmelerini te’min eylemek”⁵³ amacıyla hazırlandığı belirtilen sözlük, cep boyundadır ve temel hukuk kavramlarına karşılık gelen kısa açıklamalardan oluşur; bu açıklamaların çoğu ilgili hukuk kavramının sözlük anlamından ileri gitmemektedir. Bizim seçtiğimiz “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerinin yanısıra “pozitif hukuk” ve “doğal hukuk” terimlerine de yer verilmiştir.

Aşağıda “adalet”, “hak”, “hukuk” ve ilgili terimlere bu sözlükte verilen karşılıklar belirtilmiştir.

Adalet⁵⁴: “Doğruluk, hakseverlik, bilcümle hakları teslim.”⁵⁵

Hak: “Vacip ve lâzım olan şey sabit ve mutahakkik olan.”⁵⁶

Hukuk: “Haklar, hakkın cemidir.”⁵⁷

Hukuku mevzua: “Tahrir, tanzim ve vazedilmiş kaidelere denir. Hukuku tabiiyye mukabilidir.”⁵⁸

Hukuku tabiiyye: “Hukuku mevzua mukabilidir. Hukuku mevzua tahrir ve tanzim ile kaideler haline gelmiş hukuk olduğu halde hukuku tabiiyye hakikatte mevcut ve riayeti vicdanan mecburî olan ve fakat yazılı bir şekle sokulmayan hukuktur.”⁵⁹

2) *Türk Hukuk Lugatı*, Türk Hukuk Kurumu, Maarif Matbaası, Ankara 1944.

Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan *Türk Hukuk Lugatı*, diğer hukuk sözlüklerinden bir kaç nokta itibariyle farklıdır. Öncelikle resmi bir kurum tarafından hazırlanan tek Latin harfli hukuk sözlüğüdür. Bu özelliğinin getirdiği avantajla da hazırlanma süreci daha uzun sürmüştür, hem madde başlıklarının seçiminde hem de terimlere verilen karşılıklarda daha geniş bir katılım sağlanmıştır. Dolayısıyla verilen tanımlar nispeten daha tutarlı, daha kapsamlı ve ayrıntılıdır. Üstelik sadece uygulamaya yönelik terimlere

53 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 1.

54 Bu ve bundan sonra ele alacağımız sözlüklerde yer alan madde başlıklarında yazarın imlâsı aynen korunmuş, herhangi bir değişiklik veya düzeltme yapılmamıştır.

55 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 3

56 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 72.

57 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 85.

58 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 86.

59 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 88.

değil, hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihi gibi kuramsal hukuk disiplinlerinde kullanılan terimlere de yer verilmiş, bu terimlerin karşılıkları o dönemde Avrupa’da geçerli hukuk düşüncesinden olduğu kadar, yabancı hukuk sözlüklerinden de istifade edilmiştir. Bunun yanısıra eski hukuku-muza ait terimler de bulunmaktadır. Sözlükte yer alan terimlerin karşılıkları oluşturulurken Türkiye’nin önde gelen hukukçu ve ilahiyatçılara da danışılmıştır.

Sözlüğün hazırlanmasında kendilerine danışılan isimler arasında Yavuz Abadan, Ahmet Esat Arsebük, Mustafa Reşit Belgesay, Şevket Mehmet Ali Bilgişin, Ebülula Mardin, Sıddık Sami Onar, Tahir Taner gibi Türkiye’nin önde gelen hukuk profesör ve ordinaryus profesörlerinin yanısıra Hikmet Belbez, Ali Himmet Berki, Fuat Hulusi Demirelli, Mehmet Gönenli, Fahrettin Karaoğlan, İmran Öktem, Vehbi Yekebaş, Şevket Yunt gibi yüksek yargı mensupları ve tanınmış avukatlar olduğu kadar Ömer Nasuhi Bilmen gibi ilahiyatçılar ile çeşitli bürokrat ve milletvekilleri de bulunmaktadır. Ayrıca o dönemde Türkiye’de görevli bulunan Ordinaryus Profesör A.B. Schwarz, Profesör E. Hirsch ve Profesör Crozat gibi yabancı uyruklu hukukçuların da özellikle tercüme konusunda yardımı alınmıştır.⁶⁰

Bizim seçtiğimiz terimlere verilen karşılıklara bakıldığında sözlüğün önemi ve diğerlerinden farkı daha iyi görülebilir. Her ne kadar “adalet” maddesi biraz zayıf kalmışsa da “hak” maddesi, dönemin hukuk düşüncesi içerisinde genel kabul gören yaklaşımları yansıtır. Hatta ünlü Fransız hukuk düşünürü Leon Duguit’in subjektif hak – objektif hak ayırımına dayalı hak ve hukuk anlayışından fazlasıyla etkilendiği bile söylenebilir. Buna karşılık “hukuk” maddesi, İslam hukukundaki tanımları kabul eder. Pozitif hukuk ve doğal hukuk (“mevzu hukuk” ve “tabii hukuk”) maddeleriye yine o yıllarda Avrupa’da hakim olan hukuk düşüncesinden esinlenerek hazırlanmış, gayet etraflı açıklamalara da yer vermiş tanımlardan oluşur.

Türk Hukuk Lugatı’nın, gerek terim seçimi, gerekse terimlere verilen karşılıklar açısından sonraki hukuk sözlüklerine kaynak teşkil ettiği de belirtildikten sonra “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerine nasıl karşılık verdiği üzerinde durulabilir.

60 Hasan Âli Yücel’in Önsözü ve sözlüğün hazırlanma süreci hakkında bilgi için bkz. *Türk Hukuk Lugatı*, haz. Türk Hukuk Kurumu, Maarif Vekaleti, Ankara 1944, s. v-xviii.

Adalet: “Haklılık, hakka uygunluk. Sübjektif mânada: Herkesin hakkını tanıma hususunda değişmez, kesin dilek. Objektif mânada: Karşılıklı zıt menfaatler arasında hakka uygun bir denklik.”⁶¹

Hak: “Hukuk ilminde kabul edilmiş olan umumi telâkkiye göre haklar iki zümrede toplanabilir: Objektif hak (hukuk): İçtimai hayat nizamının muhafaza ve idamesi için cemiyet âzası sıfatıyla fertlerle fertler, veya cemiyetle – yani devletle – fertler, yahut muhtelif devletler arasındaki münasebetleri tanzim eden usul ve kaidelerdir. Bu mânada hak, yani hukuk nizamı [alm. Rechtsordnung. – fr. ordre juridique. – ing. Legal system, legal order. – lat. Ius], fertler veya devletler arasında beraberlik, ve fertlerle devlet arasında ise devletin üstünlüğü esasına dayanır. Sübjektif hak: objektif hakkın usul ve kaidelerine dayanarak hak sahibi sıfatıyla fertlere veya devletlere tanınmış salâhiyetler. İçtimai hayatı yalnız hukuk nizamı tanzim etmez. Ayrıca ahlâk ve muâşeret nizamları da vardır. Hukuk nizamının bunlardan farkı, devlet kuvvetine dayanan zecir ile müeyyidelenmiş olmasında görülmektedir. Yukarıda anlatılan telâkkiye zıt olarak ileri sürülen sosyolojik görüşe göre, hukuk devlet tarafından vazedilmiş olmayıp içtimai hayatın kaidesinde mevcut objektif vaziyetlerin (müesseselerin) mahsulüdür. Bu vaziyetlerin devlet tarafından tanınması ve himaye edilmesiyle hukuk nizamı vücuda gelir. Aynı telâkkiye göre “dar sübjektif hak” bu objektif vaziyetlerin hak sahipleri cephesinden bir ifadesidir. Umumi bir mefhum olarak fertlerin iradesine bırakılmış sübjektif hak mevcut olmayıp sübjektif hukuki vaziyetler vardır. Bu irade yazılı olan ve olmıyan mevzuatla (kanunlar, örf ve âdetler) tezahür eder.”⁶²

Hukuk: 1 – bk. Hak. 2 – Hakkın cem’idir. Başlıca iki kısma ayrılır: Hukuk-ullahtır ki: nef’i umuma taallük edip yalnız bir şahsa muhtas bulunmıyan ahkâm demektir. Bunlar hukuk-u umumiyyeden ibarettir. Bunların cenab-ı hakka iza-fesi tâzim ve ehemmiyetlerine işaret içindir. Hukuk-u ibattır ki: nef’i mahdut eşhasa taallük eden, başka bir tâbirle mesalih-i hassaya mütaallik bulunan haklar demektir. Bunlara hukuk-u hususiye, hukuk-u şahsiye de denir. Bazı hususlarda hukukullah ile hukuk-u ibat birleşir ki bu, hukuk-u umumiye ile hukuk-u şahsiyenin içtimai demektir. Had-di kazifte olduğu gibi.”⁶³ Mevzu hukuk: “Tabii hukukun aksine, âmme kuvveti müeyyidesi altında fertlere yüklenen hukuk kaidelerinin kümesidir. Buna “Müsbet Hukuk” da denir. Geniş mânada müsbet hukuk, bir memkelette mer’i olan mevzuatla, yazılı olmıyan örf ve adet hükümlerinin heyeti mecmuasıdır. Dar mânada müsbet hukuk, bir memlekette meri bulunan yazılı mevzuat hükümleridir.”⁶⁴ Tabii hukuk:

61 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 2.

62 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 110–111.

63 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 130.

64 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 233.

“Hukukun insan mahiyetinden istidlâl edilerek mâkul bir surette tedvin edilmesi ve bu hukukun, her zaman için değişmez bir surette mer’i ve muteber olması lâzım geldiği telâkkisine dayanan eski “tabiî hukuk” mefhumu, Yunan felsefesine kadar çıkar. Roma hukukunda insanlara ve hayvanlara teşmil edilen tabiî hukuk mefhumu, Ortaçağın skolâstik telâkkisinden birinci derecede ilâhî emirlere icra edilmek suretiyle dinî bir mahiyet almıştır. On yedinci ve on sekizinci asırlarda bu hukuk telâkkisi tatbikat sahasına geçmiştir. Bu mânada olmak üzere “aklî hukuk” tâbiri de kullanılır. Bu telâkkinin neticesi olarak Fransada “ansiklopediciler” tarafından ve bilhassa on dokuzuncu asırda ferdin hürriyeti üzerinde ısrar edilmiş, her hakkın menşei, içtimai bir kategori olarak düşünülen “mukavele” ye irca olunmuş ve bu suretle “irade muhtariyeti” veya “mukavele serbestliği” esası kabul edilmiştir. Tabiî hukuk telâkkisi Tarihî Mektep, Pozitivizm ve sosyolojik telâkkilerle reddedildikten sonra, adalet fikrine dayanan esasları değişmemek şartıyla diğer muhteviyatı değişen yeni bir tabiî hukuk telâkkisi zamanımızda kabule mazhar olmuştur. Hakikatte, tabiî hukuk telâkkisi, hukukun doğru olarak müşahede edilmiş, objektif sosyolojik mahiyetini ifadeden başka bir şey değildir.”⁶⁵

3) Şakir Altay, *Hukuk, Ekonomi, Maliye, Ticaret, Sosyoloji ve İlahiyat ile İlgili Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1962.

Kapakta başlığın altında bu sözlüğün, “sosyal bilim dalında öğrenim yapan öğrenci, tüccar, memur, bankacı ve kendi kendini yetiştirmek isteyenler için” hazırlandığı belirtilmektedir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere kendisi hukukçu olmasına rağmen yazar, bu sözlüğü, sadece hukukçulara değil daha geniş bir kitleye yönelik hazırlamıştır. Hatta kendi kendini yetiştirmek isteyenleri de dikkat alarak, bir anlamda genel kültür sözlüğü niteliğinde olmasını tercih ettiği de söylenebilir.

Sözlüğe Türk hukuk camiasının yakından tanıdığı meşhur ceza hukukçusu Profesör Faruk Erem de bir önsöz yazmıştır. Yazdığı bu önsözde Faruk Erem, hukukçular arasında kullanılan terimlerin herkes tarafından bilinen ve üzerinde hemfikir olunan anlamları olduğuna dair bir kanaatin bulunduğunu, fakat söz konusu terimlerin tanımlarına bakıldığında hakikatin hiç de öyle olmadığını görüleceğini belirtmektedir. Erem’e göre, bazı hukuk kavramlarının terim hâline gelmemiş olması Türk hukukunun en önemli sorunlarından biridir. Dolayısıyla aynı kavrama ilişkin farklı kelimelerin ve terimlerin kullanıldığı, bu durumun da aslında aynı şeyden bahsedilmesine rağmen sanki

65 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 314.

farklı kavramlardan bahsediliyormuş izleniminin doğmasına, böylece hukuk literatüründe bir anlam karmaşasına yol açtığı söylenebilir. İşte Erem'e göre Şakir Altay'ın bu sözlük çalışması bir nebze de olsa bu sorunun aşılmasına yardımcı olmaktadır.⁶⁶

Başlığından da anlaşılacağı üzere Şakir Altay'ın hazırladığı bu sözlük, sadece hukuk terimlerinden oluşmamakta, genel bir sosyal bilim sözlüğü niteliği taşımaktadır. Nitekim terimlere verilen karşılıklarda çeşitli felsefeci ve düşünürlerle atıfta bulunmaktadır.

Sözlükle ilgili bu genel açıklamalardan sonra terimlere verilen karşılıklara bakılabilir.

Adalet: “Diğerlerinin menfaatını gözetmek şartile herkese azami bir menfaat temin eden daimi bir gayedir-Corpus İuris. Adalet kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapmamaktır. Levy Ulmann. Beşeriyetin en güzel vazifesi adalet dağıtmaktır-Voltair. Hakimler kararlarını doğru, âdil ve yaşayan kanunlara göre vermek mecburiyetindedirler. V. Dupin. Genel olarak adalet hukuk kaidelerini icra yani doğru ve müfit (faydalı, yararlı) olan kanunu tatbik etmektir.”⁶⁷

Hak: “Lügâtte Allah, doğru manalarına gelir. Istılâhta şahıslara hukuk tarafından tanınmış olan selâhiyetlerdir. Hukuk mefhumu objektiftir. Hak, hududu çizilmiş hürriyetlerdir. Menfaat yoksa dava hakkı da yoktur.”⁶⁸

Hak ve hukuk: “Hukuk objektif olup kaidedir. Hak subjektif olup bu kaidenin verdiği selâhiyettir.”⁶⁹

Hak ve nısfet: “Bu iki kelime tek mefhum olup hakkaniyet, adâlet düşüncesi demektir.”⁷⁰

Hakkaniyet: “(Nasafet) Fertlerin kanun karşısında müsavi olduklarını, bunların haklarına riayet etmenin zaruri bulunduğunu kabul eden bir adalet prensibidir. Hakkını vermek, hakkını kabul etmek manalarına da gelir.”⁷¹

Hukuk: “Lügâtte Haklar demektir. Istılâhta, cemiyeti nizamlayan ve devlet müeyyidesiyle kuvvetlendirilmiş olan kaidelerin bütünüdür. Çiçeron'a göre namusluluk ve hakkaniyet ilmidir. Justinyanus'a göre ilâhi ve beşeri şeyleri

66 Şakir Altay, *Hukuk, Ekonomi, Maliye, Ticaret, Sosyoloji ve İlahiyât İle İlgili Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Ankara Basım ve Ciltevi, 1962, Önsöz.

67 Altay, *a.g.e.*, s. 2.

68 Altay, *a.g.e.*, s. 93.

69 Altay, *a.g.e.*, s. 93.

70 Altay, *a.g.e.*, s. 93.

71 Altay, *a.g.e.*, s. 94.

bilmektir. Hukuk adalet fikrinin izahıdır. Hukukun mahiyetini izah için insanın mahiyetini izah lâzımdır.”⁷² Mevzu hukuk: “Mer’i ve yazılı hukuk. Müeyyidelenirilmiş hukuk kaideleri.”⁷³ Objektif hukuk: “Muayyen bir devirde ve muayyen bir cemiyette yaşayan insanların malik oldukları hürriyetlerin hududunu tesbit ve şahıslar arasında ki sosyal münasebetleri tanzim eden riayeti mecburi kaidelerdir.”⁷⁴ Sübjektif hak: “Objektif hukukca tanınmış, hududu, mevzuu, istimâli, şekil ve şartları gösterilmiş, istifadesi camiaca temin olunmuş hürriyetlerdir. Hukukan himaye edilmiş ve bu himayeden istifade hak sahibinin iradesine bırakılmış olan menfaatlardır.”⁷⁵ Tabi’i hukuk: “Muayyen bir memlekette belli bir devrede tatbik edilmekte olan değil, fakat tatbiki gereken yani ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacağı düşünülen hukuka verilen ad’dır. Doktirinde buna olması lâzım gelen hukuk’ta denir (Lege ferenda).”⁷⁶

Tabi’i Hukuk Mektebi: “Bu mektep mensupları aklın nihayetsiz kudretine, onun istiklâline ve kendine mahsus hata yapmaz kanunlarına inanırlar. Hugo Grotius, Puffendor, Wolf, Vattel, Hobbes, Locke bu mektebe mensupturlar.”⁷⁷

4) *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, Aytemiz Kitabevi, Ankara 1963.

Yazarı belli olmayan bu sözlük, bir yandan “adalet” terimini “hak” terimiyle “hak” terimini de “adalet” terimiyle karşılamakta, diğer yandan “adalet”i Ulpianus’a atıfla ahlâki bir ilke şeklinde açıklamakta, “hak” kavramını ise “menfaat” düşüncesiyle izah etmekte, bu arada ünlü Alman hukukçu Jhering’e atıf yapmaktadır.

“Tabii hukuk” maddesinde “[m]uayyen bir memlekette, muayyen bir devrin ihtiyaçlarını ve insanlık duygularını en iyi şekilde tatmin eden hukuk kaideleridir” şeklinde bir tanım verilmektedir. Şakir Altay’ın yukarıda ele alınan sözlüğünde aynı madde, “[m]uayyen bir memlekette belli bir devrede tatbik edilmekte olan değil, fakat tatbiki gereken yani ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacağı düşünülen hukuka verilen ad” şeklindedir. Doğal hukuka ilişkin genel bilgilerimiz dikkate alındığında Şakir Altay’ın tanımının daha doğru olduğunu, *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*’nın büyük ölçüde Şakir Altay’ın sözlüğündekiyle örtüşen doğal hukuk tanımının ise büyük ihtimalle bir yazı hatasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

72 Altay, *a.g.e.*, s. 111.

73 Altay, *a.g.e.*, s. 182.

74 Altay, *a.g.e.*, s. 214.

75 Altay, *a.g.e.*, s. 248.

76 Altay, *a.g.e.*, s. 255.

77 Altay, *a.g.e.*, s. 255.

Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı'nın sonunda Roma Hukuku terimleri sözlüğüne de yer verildiğini belirttikten sonra söz konusu hukuk terimlerine verilen karşılıklara geçilebilir.

Adalet: “Haklılık, hak ve hukukun gerçekleşmesi. Roma hukukçusu Ulpianus’a göre adalet; şerefli ve dürüst yaşama, kimseyi incitmeme, herkese kendine düşeni vermedir.”⁷⁸

Hak: “Adalet, doğruluk ve fertlere hukuken tanınan salâhiyetlerdir. Şahsiyet hakkı, mülkiyet hakkı, alacak hakkı gibi. İrade nazariyesi taraftarlarına göre hak, hukuk nizamının bahsettiği bir irade kudreti ve irade hakimiyetidir. Menfaat nazariyesini savunan Jhering; hakları, “hukuken himaye edilen menfaatler” olarak tarif eder. Muhtelit nazariye taraftarlarına göre ise haklar “himaye edilmiş ve bu himayeden istifade hak sahibinin iradesine bırakılmış olan menfaatlerdir.” Haklar, amme hakları ve hususi haklar olmak üzere iki büyük kısma ayrılır (...) Haklar objektif ve subjektif olmak üzere de ayrıca da tasnif edilir.”⁷⁹

Hukuk: “Haklar hakikatler demektir. Hukuk muhtelif şekillerde tarif edilmiştir. Ancak çeşitli tariflerde müşterek nokta hukukun, cemiyeti nizamlayan kaideler mefhumu içinde yer almış olmasıdır. Bu itibarla umumi bir ifade ile hukuk, cemiyeti nizamlayan ve devlet müeyyidesiyle kuvvetlendirilmiş bulunan kaidelerin bütünüdür (Hıfzı Veldet Velidedeoğlu). Hukuk sistem Amme hukuku ve Hususi hukuk olmak üzere iki büyük sahaya ayrılır.”⁸⁰ Mevzu hukuk: “Salâhiyetli bir makam tarafından konulmuş olan (yürürlükteki kanunlar) pozitif hukuk kaideleri.”⁸¹ Tabii hukuk: “İdeal hukuk. Muayyen bir memlekette, muayyen bir devrin ihtiyaçlarını ve insanlık duygularını en iyi şekilde tatmin eden hukuk kaideleridir. Tabii hukuk taraftarlarına göre hukuk kaideleri tabiatta, insan tabiatında esasen mevcut olup, insanların vazifesi onları bulup çıkarmaktır. Bu kaideler her devirde, her yerde ve her zaman değişmeyen gerçek prensipler olarak mevcuttur. Bu prensipleri insan, aklı ve düşüncesiyle keşfeder. Tabii hukuk, devlet tarafından vaz edilen müsbet hukuka karşılık devletten önce ve devletten üstün, Tanrıdan veya akıldan kaynağını alan bir ideal hukuk tasavvurudur.”⁸² (s. 166)

78 *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, Aytemiz Kitabevi, Ankara 1963, s. 7.

79 *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 61.

80 *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 68.

81 *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 115.

82 *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 166.

5) T. Azmi Uslu, *Yeni Hukuk Lugatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Kitabevi, İstanbul 1964.

Hukukçular arasındaki anlayış ve kullanım farklarının giderilmesi, eski terimlerle yazan ve konuşan hoca ve uygulamacılar ile yeni terimlerle yazan ve konuşan hoca ve uygulamacılar arasındaki uçurumun kapatılması amacıyla yazıldığı, yazarın önsözünden anlaşılabilir bu sözlük, eski ve yeni hukuk terimlerini birarada ele almaktadır. Aslında sözlüğün isminden de böyle bir amaç taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim yazar, sözlüğün isminde “lugat” ve “sözlük” kelimelerinin yanyana bulunmasının ilk bakışta tuhaf karşılanabileceğini, fakat bu tür bir tercihin sebebinin eski ve yeni hukuk sistemlerine ait terimleri birlikte ele alma ihtiyacından kaynaklandığını belirtmektedir.⁸³

Sözlükte “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerinin herbiri yine “subjektif – objektif” ölçütüne göre tanımlanmıştır.

İlgili terimlerin karşılıkları şöyledir:

Adalet: “Hakka uygunluk demektir. Sübjektif adalet. Her şahsı hak sahibi bir kimse olarak kabul etmek. Herkesin hakkını tanımak. Objektif adalet. Karşılıklı zıt menfaatler arasında hakka uygunluk.”⁸⁴

Hak: “Kelime olarak geniş ve değişik anlamları vardır. Doğruluk, gerçek, alacak, bir iş veya emek karşılığı, pay ve tanrı mânalarında kullanılır. Hususi hukuk terimi olarak haktan, daha çok, bir kişinin, insan olarak, bir toplum üyesi olarak sahip olduğu ve kanunların veya anlaşmaların kendisine tanıdığı değişik şekillerde beliren birtakım yetkiler anlaşılmaktadır. Bu anlamda hakka sübjektif hak da denir.”⁸⁵

Hukuk: “Hak’ın çoğuludur. Haklar demektir. Hukuk ilmindeki genel anlayışa göre, Haklar iki zümrede toplanabilir. Objektif hukuk. Toplum hayat nizamının devamı için, toplum üyesi olarak fertlerle fertler, yahut devletle fertler veya muhtelif devletler arasındaki münasebetleri tanzim eden usul ve kaidelerdir. Bu anlamda hukuk nizamı fertlerle fertler, devletlerle devletler arasında eşitlik, fertlerle devlet arasında ise devletin üstünlüğü kuralına dayanır. Sübjektif hukuk. Objektif hukuk usul ve kurallarına göre, hak sahibi olarak fertlere veya devletlere tanınmış yetkilerin toplamıdır.”⁸⁶ Mevzu Hukuk (Müspet Hukuk): “Âmme kuvveti zoru ile fertlere yüklenen hukuk kaideleri kümesi. Müspet hukuk terimi de bu anlama gelir. Geniş mânada müspet hukuk, bir memlekette

83 T. Azmi Uslu, *Yeni Hukuk Lûgatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Kitabevi, İstanbul 1964, Önsöz.

84 Uslu, *a.g.e.*, s. 3.

85 Uslu, *a.g.e.*, s. 108.

86 Uslu, *a.g.e.*, s. 125.

yürürlükte olan mevzuatla, yazılı olmayan örf ve âdet hükümlerinin hepsidir. Dar anlamda müspet hukuk, bir memlekette yürürlükte bulunan yazılı hukuk kurallarıdır.”⁸⁷ Tabii Hukuk (Doğal Hukuk): “Hukukun insan tabiatından çıkarılması gerektiği, her zaman için değişmez ve muteber olması lâzım geldiği görüşüne dayanan hukuk anlayışı. Menşei Yunan felsefesine kadar dayanır. Roma hukukundan geçer, Ortaçağın skolâstik anlayışında ilâhi emirlere dayatılarak dinî bir mahiyet alır. Onyedinci ve onsekizinci asırlarda bu hukuk anlayışı tatbikat sahasına geçmiştir. Aynı anlamda “aklı hukuk” tâbiri de kullanılır. Bu görüş neticesi Fransa’da “ansiklopediciler” tarafından ve özellikle ondokuzuncu asırda kişinin hürriyeti üzerinde durulması, her hakkın menşei, sosyal bir kategori olarak düşünülen “mukavele” ye irca olunmuş, bu suretle “irade muhtariyeti” veya mukavele serbestliği esası kabul edilmiştir.”⁸⁸

6) Hilmi Ergüney, *Türk Hukukunda Lügat ve İstılahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973.

Yazar Hilmi Ergüney, Yargıtay İkinci Hukuk Dairesi Başkatipliği’nden emekli hakimdir ve daha önce de *İzahlı ve Mukayeseli Mecelle Külli Kaideleri* isimli bir kitap yayınlamıştır. Yine Temyiz Mahkemesi Reisliği’nden emekli hakim Ali Himmet Berki’nin bir önsöz yazdığı bu sözlük de eski hukukumuz ile şimdiki hukukumuzun ait terimlere birlikte yer vermiştir.

Özellikle “adalet” maddesinde *Kamus-i Osmani*’ye atıfla adalet kavramını fazilet (erdem) gibi ahlâki bir terimle birarada ele alması, eski hukukun izlerinin hala devam ettiğini göstermektedir.

“Hakk” şeklinde yazılan “hak” maddesinde ise adalet ile hak arasında yakın bir ilişki kurulduğu görülmektedir.

“Hukuk” maddesinde de büyük ölçüde İslâm hukukuna atıf yapılan bu sözlüğün dilinin diğer sözlüklere göre çok daha düzgün, tutarlı ve Osmanlıca ağırlıklı oluşu da dikkat çekicidir.

Türk Hukuk Lügatı’nın yetkinliğine en fazla yaklaşan bu sözlükte yer alan karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Adl’ maddesindedir. Adl ve Adâlet aynı manayı ifade ederler. Kamûsü osmânîde, bütün faziletleri bir arada toplamış olan bir haslettir ki zulüm ve eziyet etmeyip maddeten ve aklen doğru yolu gösteren işleri ve halleri icra ve

87 Uslu, a.g.e., s. 212.

88 Uslu, a.g.e., s. 292.

daima her işde, her şeyde ve herkes hakkında hakkı ve doğruyu iltizam etmek ve hakkı yerine getirmeye çalışmak, diye ta'rif ve îzah olunmuştur. Bu ta'rifeye göre Adâlet, hakların yerine gelmesi ve gerçekleşmesi olarak vasıflandırılabilir.”⁸⁹

Hakk: “Gerçek, sâbit, doğru, nasîb, nefsel-emre mutâbık mânalarında ve Tanrıya İzâfe edilen isimlerden olarak müsta'meldir. Adâleti, mülkiyyet ve salâhiyeti de ifade eder: Cem'i "hukuk" ve mukabili "bâtıl"dır. İstılahda, bir kimseye izâfe olunan mânevî bir kudrettir ki onunla tasarruf salâhiyetini veya mâlikiyyet vasfını hâiz ve bâzı şeyleri icra ve mutâlebeye salâhiyettar olur diye târif olunmuştur. Hak olduğu delilleri ile sâbit olan bir şeye hüküm edilmekle ihkak-ı hak edilmiş olur. Medenî Kanun, şahsî, âilevî, iktisabî ve aynî hakları tanzim etmiş, Anayasa ile teşrîi, siyâsî ve ictimâî hak ve hürriyetlerin korunmasına Ceza, İdâre, Borçlar vesaire gibi diğer mevzûatla da Emniyyet, masûniyyet, muâmelât ve iktisadî münâsebetlere müteallik hakların temin ve tanzîmi gâyesine mâtuf hükümler vaz' olunmuştur.”⁹⁰

Hukuk: “Hakk'ın cem'idir. Haklar, gerçekler demektir. İstılahda, İnsanların Kanuna, ahlâk kaidelerine, örf ve âdetlere bağlı olarak fiil ve hareket serbestliğini tanzim eden usul ve kaidelere itlak olunur. Cemiyet hayatında huzur ve emniyeti temin, ictimâî ve âilevî münasebetleri tanzim edebilmek için hürriyetleri sınırlandırmak, aralarında eşitlik kurmak zarureti hissedilmiş ve bunu sağlayacak kaidelerin müeyyideli olanlarına hep birden hukuk adı verilerek mevzularına göre âmme hukuku, Hususî hukuk, Ceza hukuku, Âile hukuku, Mîras hukuku, Borçlar hukuku gibi kısımlarla ifade edilmiştir. Diğer kaideler ise Din, ahlâk, örf ve âdet gibi İlahî esaslara ve iyi geleneklere bırakılmıştır.. İslâm'da hukuk, hukukullah ve hukukulibâd yâni Allah hakkı ve kul hakkı olarak iki kısımda mutalaa olunmuştur. Hukukullah, umûmun menfaatine tealluk eden haklardır. Hudûdu şer'iyeye bu nevidendir. Hukuku ibâd, menfaati şahıslara âid olanlardır ki bunlara hukuku hususiyeye ve hukuku şahsiyeye de denir. Ailevî, maddî ve aynî mükellefiyyet ve mesûliyetleri ve hududu şer'iyeye dışında kalan ceza müeyyidelerini tanzim eden hükümler de bu nevidendir.”⁹¹

7) Hüseyin Özcan, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1973.

1969 ve 1971 yıllarında daha kısa baskıları da yapılan bu sözlük, Av. Hüseyin Özcan tarafından hazırlanmıştır. Sadece hukuk ve kanun terimlerini açıklamakla kalmayıp, günlük dilde kullanılan kelimelere de yer vermeyi

89 Hilmi Ergüney, *Türk Hukukunda Lügat ve İstılahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973, s. 5.

90 Ergüney, *a.g.e.*, s. 142.

91 Ergüney, *a.g.e.*, s. 177.

amaçlayan sözlükte yer alan karşılıklar hem dil, hem de içerik açısından nispeten daha yüzeyseldir. Bu yönüyle daha çok uygulamacılara yönelik olduğu söylenebilir. Nitekim “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerinin gündelik dildeki anlamlarından hareket edildiği, bu yüzden önerilen karşılıkların pek de ince ayrımları göz önünde bulundurmadığı görülmektedir. Pozitif hukuk (mevzu hukuk) maddesine yer verilmesine rağmen doğal hukuk maddesine yer verilmemiştir.

Sözlükteki karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Başkalarının hakkını tanımak, icabını yapmak demektir. İnsanların tabii hakları vardır. Bunların yanında da Cemiyetlerin (toplumun) tayin ettiği bir takım hak ve mefhumları bulunur. Adalet kelimesi iki mânada kullanılır. Kaide veya kanunlarla mukayyet vazife ve haklara aittir. Vicdanımızın hükümlerine göre ortaya çıkan haklara aittir.”⁹²

Hak: “1) Doğru gerçek olan şey, 2) Adalet insaf, doğruluk, 3) Bir adama ait olan şey, alacak, istihkak, 4) Bir dâva ya da iddiaya gerçek uygunluk, 5) Geçmiş emek, manevî istihkak, meselâ ana baba hakkı, hoca hakkı, usta hakkı, 6) Pay, hisse, örneğin barut hakkı, makas hakkı gibi.”⁹³

Hukuk: “[Hak] kelimesinin çoğuludur. Toplum içindeki kişiler arasındaki ya da kişilerle devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların bütünü. Hukuk kuralları sadece kanundan doğmaz; örf ve âdetler, ahlâk kuralları ve hattâ kişilerin karşılıklı olarak kabul ettikleri hususlar da hukukun kaynağı olabilir. Mahkeme kararları da hukukun kaynağıdır.”⁹⁴ Mevzu hukuk: “Müspet hukuk. Âmme kuvveti zoru ile fertlere yüklenen hukuk kaideleri kümesi. Müspet hukuk terimi de bu anlama gelir. Geniş mânada müspet hukuk, bir memkelette yürürlükte olan mevzuatla, yazılı olmayan örf ve adet hükümlerinin hepsidir. Dar anlamda müspet hukuk, bir memlekette yürürlükte bulunan yazılı hukuk kurallarıdır.”⁹⁵

8) Esat Şener, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2001.

Yargıtay üyeliği ve Yargıtay 2. Hukuk Dairesi Başkanlığı yapmış bir hakim olan Esat Şener tarafından hazırlanmıştır. Yazar, Önsöz’de belirttiği üzere, sadece hukukçulara değil hukuka yabancı kişilere de karşılaşacakları

92 Hüseyin Özcan, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1973, s. 3.

93 Özcan, *a.g.e.*, s. 109.

94 Özcan, *a.g.e.*, s. 118-119.

95 Özcan, *a.g.e.*, s. 209-210.

hukuk sorunlarını çözmelerinde yardımcı olmayı amaçlamaktadır⁹⁶. Bu yönüyle daha çok uygulamaya yönelik olduğu görülmektedir.

“Adalet” konusunda önceki sözlüklerden farklı olarak “adaletin türleri”ne de yer verilmiştir. “Denkleştirici adalet” ve “dağıtıcı adalet” şeklindeki bu ayırım, günümüzde hâlâ geçerlidir.

“Hak” kavramını yine menfaat ölçütü ile tanımlayan sözlük, “hukuk”u izah ederken İslâm hukukuna referans vermektedir. Bunun yanısıra bugünkü hukuk sistemimiz için de “kanun ile korunan menfaatler” şeklinde pek de açık olmayan bir tanım vermektedir. Keza doğal hukuk için önerdiği “[b]elli bir ülkede, belli zamanda, normal ihtiyaçlarını ve duygularını en iyi şekilde tatmin eden (karşılıyan) hukuk” şeklindeki karşılık da doğal hukukun yaygın tanımıyla pek örtüşmemektedir.

Sözlükteki tanımlar şöyledir:

Adalet: “Haklılık, hakka uygunluk. Subjektif anlamda adalet: Herkesin hakkını tanıma hususunda, değişmez ve kesin nitelikteki istek (dilek). Objektif anlamda adalet: Karşılıklı zıt yararlar arasında hakka uygun bir eşitlik ve denklidir. Genel anlamda adalet: İnsafı davranmak, zulüm etmemek ve hakkı gözetmek.”⁹⁷ Adalet çeşitleri: “1. Denkleştirici adalet (tevizini) adalet: Bu, kişilerin eşitliği esasına dayalı bir sistemdir. 2. Dağıtıcı (tevziî) adalet: Bu, herkese, hak ettiğini vermek ilkesine dayalı, hukuk anlayışıdır ki, bu, her şeyin kişilerin yeteneklerine göre dağıtımını öngören bir düşünce biçimidir. Onun için; kişiler katkıları oranında, mevki ve servet sahibi olurlar.”⁹⁸

Hak: “1- Allah. 2- Kanunun (hukukun) koruduğu menfaat (yarar), her çeşit özgürlük. 3- Bir şeyin ortası; doğruluk; adalet; insaf; alacak, iş karşılığı verilen pay; pay.”⁹⁹

Hukuk: “Hak kelimesinin çoğuludur. Eski hukukta (şer’i hukukta) iki hali vardır: 1- Hukuk-ullah: Kamunun (ammenin) yararına olup herkese tanınan hak ve imkânlardır. Bunlar Allaha tazim ifade etmek için tanınmış haklardır. 2- Hukuku ibad: Bazı kişilere yarar sağlamak amacı ile tanınmış hususi (özel) haklardır. Bugünkü hukuk sistemimize göre hukuk, kanun ile korunan menfaatlerdir.”¹⁰⁰

Pozitif hukuk: “Belli bir zamanda, topluma düzen veren, müeyyidesi mevcut olan kurallar toplamı.”¹⁰¹

96 Esat Şener, *Hukuk Sözlüğü*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2001, s. 7.

97 Şener, *a.g.e.*, s. 18.

98 Şener, *a.g.e.*, s. 18.

99 Şener, *a.g.e.*, s. 262.

100 Şener, *a.g.e.*, s. 296.

101 Şener, *a.g.e.*, s. 646

Tabii hukuk: “İdeal hukuk, tabii hukuk. Belli bir ülkede, belli zamanda, normal ihtiyaçlarını ve duygularını en iyi şekilde tatmin eden (karşılaman) hukuk, tabii hukuktur. Bu anlayışta olanlara göre, hukuk, zaten tabiatı ve insanın tabiatında (yaradılışında) mevcuttur. Önemli olan, onu bulup çıkarmaktır. Tabiatı ve insanın yaradılışında var olan bu kurallar zamanla değişmeyen gerçek ilkeler olarak vardır. Bu kuralların kaynağı tanrı ve akıldır.”¹⁰²

9) Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

İlk baskısı 1976’de, son baskısıysa 2005’te yapılan Ejder Yılmaz’ın sözlüğü, son yıllarda yazılan en istikrarlı ve en kapsamlı sözlüklerdendir. Yukarıda ele alınan sözlüklerden diğer bir farkı da yazarının akademisyen oluşudur. Sözlüğü hazırlayan Ejder Yılmaz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku profesörüdür.

Sözlüğün yedinci baskısına yazdığı Önsöz’de yazar, hukuk dilinin zorluğundan ve anlaşılabilirliğinden bahsetmekte, üstelik bir de eskiliğinden şikâyet etmektedir. Buna rağmen özellikle 1960’lardan itibaren hukuk dilinde belirli bir yenileşme (öztürkçeleşme) eğiliminin baş gösterdiğini, kendisinin de bu eğilimdeki yazarlardan biri olduğunu ve sözlüğünü hazırlarken bu amacı taşıdığını belirtmektedir. İlk baskısında 6.000 maddeden oluşan bu sözlüğü zaman içerisinde yaptığı eklemelerle sürekli genişlettiğini söyleyen yazarın çalışması, bu yönüyle de diğer hukuk sözlüklerinden ayrılmaktadır. Yine yazarın kendi sözlerinden anladığımız kadarıyla sözlüğün hazırlanmasında yasa, tüzük, yönetmelik ve diğerlerinden oluşan mevzuattan, şerhlerden, ders kitaplarından, monografilerden, makalelerden, yerli ve yabancı hukuk sözlüklerinden, ansiklopedilerden ve yüksek mahkeme kararlarından istifade edilmiştir. Hukuka yardımcı disiplinlere ait terimlerle birlikte Osmanlıca ve Latince kelimelere de yer verdiğini belirten yazar, hukuk dilinin kelime hazinesi bakımından en zengin dillerden birisi olduğunu söyleyerek hukukçunun, özellikle hakimin kullanacağı kelimelerin önemine işaret etmekte, nihayet bu tür bir hukuk sözlüğünün hazırlanmasında tek kişinin yetersiz kalacağını, mutlaka bir ekip çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu da eklemektedir.¹⁰³

102 Şener, *a.g.e.*, s. 741.

103 Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002, s. 7-8.

Sözlükte iki “adalet” maddesi vardır. Birincisi “yargı örgütü”nü, “adliye”yi anlatırken ikincisi bir ahlâki ilke olan adaleti ele alır. Adaletin türlerine de “adalet çeşitleri” başlığı altında yer verilmiştir.

“Hak” maddesinde yine menfaat ölçütü kullanılmış, fakat hemen ardından “adalet”, “insaf” ve “hakkaniyet” kelimelerine de atıf yapılmıştır.

“Hukuk” terimi fazla ayrıntılı tanımlanmamış, “pozitif hukuk”la örtüşen bir açıklamayla yetinilmiştir. “Tabii hukuk”, “belli bir zamanda ve belli bir ülkede, gereksinimleri ve insan duygularını en iyi tatmin eden hukuk” şeklinde tanımlanmıştır. Bu ifadelerle birlikte maddenin geri kalanındaki açıklamalar, bir önceki sırada incelenen Esat Şener’in sözlüğünde verilen tanımlarla neredeyse birebir örtüşmektedir. Üstelik bu iki sözlükte yer alan terimlere verilen karşılıkların, daha önce yazılmış hukuk sözlüklerinde geçen karşılıkların biraz daha sadeleştirilmiş hâlleri olduğu görülmektedir.

Sözlükteki karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Yargı örgütü; adalet dağıtan örgüt; adliye işleri.”¹⁰⁴

Adalet: “Herkesin hakkını tanıma; karşılıklı zıt yararlar arasında hakka uygun olan eşitlik veya denge; zulmetmeme; insafli davranma.”¹⁰⁵ Adalet çeşitleri: “a) denkleştirici (tevizinî) adalet: Kişilerin eşit sayılması sonucunu doğuran adalet; herkes yasa önünde eşittir; b) dağıtıcı (tevizii) adalet: Herkese müstahak olduğunu (hak ettiğini) vermek; yani zenginlik ve mevkiilerin yeteneklere göre dağıtımını öngören adalet; bu nedenle eşit katkıda bulunanların eşit, eşitsiz katkıda bulunanların ise eşitsiz zenginlik ve mevki sahibi olmaları anlamına gelir.”¹⁰⁶

Hak: “Hukuken korunan menfaat; adalet; insaf; hakkaniyet; kişilere tanınan yetki; davranış özgürlüğü; edinebilme, sahiplik ileri sürebilme yetkisi; yasaca tanınan ayrıcalık.”¹⁰⁷

Hukuk: “Haklar; tüze; toplumda kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle kendisine uyulması, yaptırıma (müeyyideye) bağlı kılınmış kurallar bütünü; haklar ve yükümlülüklerin toplamını gösteren toplumsal düzen.”¹⁰⁸ Pozitif hukuk: “Belli bir zamanda toplumu düzenleyen yaptırımlı kurallar.”¹⁰⁹ Tabii hukuk: “İdeal hukuk; doğal hukuk; belli bir zamanda ve belli bir ülkede,

104 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 27.

105 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 27.

106 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 27.

107 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 438.

108 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 487.

109 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1001.

gereksinmeleri ve insan duygularını en iyi tatmin eden hukuk; bu anlayışta olanlara göre hukuk zaten doğada ve insan tabiatında vardır, önemli olan onu bulup çıkartmaktır; doğada ve insan tabiatında varolan bu kurallar, zamanla değişmeyen gerçek ilkeler olarak vardır ve bu kurallar Tanrı'dan ve akıldan kaynağını almaktadır.”¹¹⁰

10) Latif Mutlu, *Hukuk Sözlüğü*, Akademi-İstanbul Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ulvi Alacakaptan'ın da bir önsöz yazdığı sözlüğün yazarı Latif Mutlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin kurucularındandır ve Bilgi Eğitim Vakfı'nın da başkanıdır.

Yazdığı önsözde yazar, Türk Hukuk tarihindeki kanunlaştırma faaliyetlerinden bahsetmekte, bu kanunlaştırma faaliyetlerinin yabancı hukuk sistemlerinden kanun alınmak suretiyle gerçekleştirildiğini belirtmekte, günümüzde de bu eğilimin Avrupa Birliği'ne kabul süreci bağlamında devam ettiğini söylemektedir. Yine diğer sözlüklerin yazarları gibi Latif Mutlu da bir hukuk sözlüğü yazma fikrinin hukuk dilini sadeleştirme kaygısından kaynaklandığını belirtmektedir.¹¹¹

Hukukçu olmayan birinin hazırlaması açısından diğer hukuk sözlüklerinden ayrılan bu sözlükte yer alan maddeler kısadır ve herbirinin İngilizce karşılıkları da verilmiştir.

“Adalet”, “hak”, “hukuk” ve ilgili terimlere verilen karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Hakka uygunluk. Karşıt çıkarlar arasında hakka uygunluk sağlama.”¹¹²

Hak: “Hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetki. Hukuk kuralları tarafından korunan menfaat.”¹¹³

Hukuk: “Toplum yaşamını düzenleyen uyulması zorunlu kurallar bütünü. (Hukuk kurallarının ayırıcı niteliği, bunlara uyulmasının zorunlu olmasıdır. Hukuk kuralları devletin yaptırım gücüyle donatılmıştır.”¹¹⁴ Mevzu hukuk: “Yetkili organlar tarafından konmuş olan yazılı hukuk kurallarının tümü.”¹¹⁵ Pozitif hukuk: “Belirli bir dönemde yürürlükte olan hukuk kurallarının tümü.”¹¹⁶ Tabii

110 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1161.

111 Latif Mutlu, *Hukuk Sözlüğü*, Akademi-İstanbul Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 5-7.

112 Mutlu, *a.g.e.*, s. 14.

113 Mutlu, *a.g.e.*, s. 127.

114 Mutlu, *a.g.e.*, s. 141.

115 Mutlu, *a.g.e.*, s. 226.

116 Mutlu, *a.g.e.*, s. 265.

hukuk: “Doğanın bir düzeninin bulunduğunu, bunun insanın ve devletin iradesinden bağımsız olarak kimi kuralları zorunlu hale getirdiğini, insanın doğuştan kimi hakları olduğunu, bu hakların herhangi bir iradeden bağımsız ve doğal olarak var olduğunu savunan görüş.”¹¹⁷

Değerlendirme

Öncelikle belirtilmelidir ki bu çalışmada ele alınan sözlüklerden *Türk Hukuk Lugatı* hariç, diğerlerinin önemli bir kısmının, özellikle 1980 öncesindeki, hukuk uygulayıcıları (hakim veya avukat) tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu sebeple daha çok uygulamaya yönelik terimlerin ele alındığı, karşılıkları verilirken de akademik kaygıyla değil işlevsellik amacıyla hareket edildiği söylenebilir. Buna karşılık nispeten daha yeni tarihli sözlüklerinse akademisyenler tarafından hazırlandığı ve tanımların daha akademik nitelikte olduğu görülmektedir. Nitekim yeni tarihli bu sözlüklerdeki karşılıkların hukuk felsefesi ve sosyolojisi gibi disiplinlerin kazanımlarından da istifade edilerek hazırlandığı göze çarpmaktadır. Örneğin adalet kelimesine verilen karşılıklarda adaletin türleri gibi daha ince ayrımlara da yer verilmiştir. Özellikle Ejder Yılmaz’ın sözlüğündeki karşılıklar için bu durum daha açık belli olmaktadır.

Dikkat çeken bir diğer özellikse sözlük sayısının 1960’dan itibaren arttığıdır. Daha öncesinde iki sözlük yazılmışken, burada ele alınan sözlüklerin geri kalanının 1960 sonrasında hazırlandığı görülmektedir. Kanımızca bunda biraz da 1960 Anayasası sonrası dönemde hukuk düşüncesinde genel anlamda bir gelişmenin ortaya çıkışının da etkisi vardır. Son yıllardaki sözlüklere baktığındaysa yabancı dillerden yapılan çeviri hukuk sözlüklerinin, örneğin Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi gelişmiş hukuk dillerinden yapılan çeviri sözlüklerinin sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Bu arada iki veya daha fazla dilli hukuk sözlükleri arasında Pars Tuğlacı’nın ilk baskısı 1966’da yapılan *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü (İngilizce-Fransızca-Türkçe)* önemli bir yere sahiptir ve bu alanda yazılan diğer sözlüklere hâlâ kaynak oluşturmaktadır.

Burada ele alınan sözlükler ile aynı alanda yazılmış yabancı hukuk sözlükleri karşılaştırıldığında Türkiye’de hukuk sözlüklerinin, özellikle ABD’de kullanılan *Black’s Law Dictionary*’ye göre hem içerik, hem hazırlanma yöntemi,

117 Mutlu, a.g.e., s. 303.

hem de süreklilik ve bütünlük açısından maalesef çok geride kaldığı görülmektedir. Türkçe hukuk sözlükleri, mevcut hukuk dilini bütün yönleriyle yansıtmayacak ölçüde kapsamlı olmadığı gibi, tanımlarında da hayli sınırlıdır ve çoğu zaman kavram veya terimlerin sadece tek anlamını vermektedir. Ayrıca hazırlık aşamalarında çağdaş sözlük biliminin verilerinden yeterince faydalanılmadığı izlenimi uyanmaktadır. Nihayet *Türk Hukuk Lugatı* ile Ejder Yılmaz'ın sözlüğü gibi bir kaç istisna hariç, çoğu ikinci baskıyı dahi görememiştir.

Son olarak “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramlarına sözlüklerde verilen karşılıklar değerlendirilebilir. “Adalet” kavramı, Esat Şener ve Ejder Yılmaz'ınki gibi yakın tarihli sözlüklerde adalet türlerini de kapsayacak şekilde ayrıntılı tanımlarla ele alınmışsa da çoğunlukla ya salt ahlâki anlamıyla yetinilmiş ya da gündelik dildeki anlamından çok uzaklaşmayan yetersiz karşılıklarla geçiştirilmiştir. “Hak” ve “hukuk” kavramlarına verilen karşılıklar ise nispeten daha kapsamlı ve tutarlı olmakla birlikte yine de tatminkâr değildir. Örneğin eski tarihli sözlüklerde “hak” ve “hukuk”, “objektif hak-subjektif hak” veya “objektif hukuk-subjektif hukuk” kavram ikilileriyle birarada ele alınmaktadır. Bu tür bir kavramlaştırma bilindiği üzere ünlü Fransız düşünür Léon Duguit'ye aittir. Özellikle 1960'larda yazılan sözlüklerin “hak” ve “hukuk”u bu kavramlarla izah etmesinde, aynı dönemde Duguit'nin eserlerinin Türkçe'ye çevrilip yayınlanmasının da etkisi vardır. Her ne kadar dönemine göre yeni ve özgün bir bakış açısının ürünü sayılabilirse de bu kavramlaştırma tarzı bugün pek kullanılmamaktadır. Dolayısıyla bu kavramlaştırmadan hareket eden sözlüklerin de hukuk düşüncesinin günümüzde geldiği nokta itibariyle yetersiz kaldığı söylenebilir.¹¹⁸

Sonuç olarak genel Türk sözlükçülüğüyle karşılaştırıldığında hukuk sözlüklerinin maalesef çok da tatminkâr olmadığı ileri sürülebilir. Nicelik açısından bakıldığında Osmanlı döneminden günümüze hatırı sayılır oranda hukuk sözlüğü yazılmışsa da bu sözlüklerin, nitelik açısından pek de başarılı olmadığı, büyük ölçüde birbirini kopya ettiği, Türk Hukuk Lûgatı'nda verilen karşılıklardan öteye geçemediği, çoğu durumda kelimelerin sözlük anlamıyla yetindiği, terim anlamlarınınmsa hayli cılız kaldığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu durum Profesör Faruk Erem'in daha 1960'lardaki tespitinin hala geçerlilik taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla çağdaş Türk hukuk düşüncesinin ve kültürünün temel kavramlar düzeyinde, bırakın genel kabul gören tutarlı ve

118 Duguit'nin genel hukuk anlayışı ve “objektif hukuk-subjektif hukuk” ayrımı için bkz. Léon Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Süheyp Derbil, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, b.a.

kapsamlı felsefi karşılıklar üretmesini, çoğu durumda sözlük anlamı derecesinde kaldığı görülmektedir. Türk hukuk camiasının gerek akademik, gerekse uygulayıcı kesimlerinin bu konuda daha hassas ve gayretkeş olmaları gerekmektedir. Bu, sadece Türk hukuk düşüncesi değil, genel Türk düşüncesi için de bir zorunluluktur. Zira belirtmek gerekir ki bir kültürün gelişmişliği, dilinin de gelişmişliğine bağlıdır. Bir dilin gelişmişliği de söz dağarcığının zenginleşmesiyle mümkündür. Bunun için ilk adım şüphesiz hem teknik, hem de içerik açısından daha gelişmiş sözlüklerin hazırlanmasıdır.

Unutulmamalıdır ki sözlükler, sadece bilmediğimiz kavramların anlamlarını öğrenmek için değil, aksine çoğu zaman bildiğimiz kavramların tarih içerisinde kazandığı farklı anlamları görmek amacıyla başvurduğumuz rehberlerdir. Düşünce ve kültür dünyamızı, tarihi seyri içerisinde bütünlüklü bir şekilde anlayabilmek için sözlükler vazgeçilmez kaynaklarımızdır.

Kaynakça

Madde başlıkları incelenen hukuk sözlükleri

Altay, Şakir, *Hukuk, Ekonomi, Maliye, Ticaret, Sosyoloji ve İlahiyat ile İlgili Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1962.

Ergüney, Hilmi, *Türk Hukukuonda Lügat ve İstilahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973.

Feyyaz Celal, Feyzi Gürsel, *Hukuk İstilahları Lugati*, 2. bsk., y.y. 1943.

Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı, Aytemiz Kitabevi, Ankara 1963.

Mutlu, Latif, *Hukuk Sözlüğü*, Akademi-İstanbul Yayıncılık, İstanbul 2004.

Özcan, Hüseyin, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1973.

Şener, Esat, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2001.

Türk Hukuk Lugatı, haz. Türk Hukuk Kurumu, Maarif Vekaleti, Ankara 1944.

Uslu, T. Azmi, *Yeni Hukuk Lugatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Kitabevi, İstanbul 1964.

Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

Atıf yapılan diğer Türk hukuk sözlükleri

Aksoy, Ömer Asım, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1962.

Bouchet-Saulnier, François, *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*, çev. Selahattin Bağdatlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

- Daniş, Hüseyin, *Fransızca–Türkçe Hukuki ve Medeni Lugat / Dictionnaire Juridique et Civique Français–Turc*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934.
- Erdoğan, Ahmet, *Ceza Yargılama Yöntemi Yasası Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1972.
- Eren, Hasan, Hamza Zülfiyar, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1985.
- Ovacık, Mustafa, *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü / English–Turkish Law Dictionary*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.
- , *Türkçe–İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.
- Önder, Ali Rıza, *Yasa Dili Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1966.
- Sungurbey, İsmet, *Medeni Hukuk Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1966.
- Tuğlacı, Pars, *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü (İngilizce–Fransızca–Türkçe)*, Sermet Matbaası, İstanbul 1966.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Birlikte Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu: 3. Cilt: Terimler ve Sözcükler Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1975.

Genel kaynaklar

- Achard, Pierre, *Dilsel Toplum Bilim*, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi 145, İstanbul 1994.
- Akarsu, Bedi, *Wilhelm von Humboldt'da Dil–Kültür Bağlantısı*, 3. bsk., İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.
- , *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 6. bsk., İnkılâp Kitabevi, İstanbul t.y.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 5. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- , *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 5. bsk., Engin Yayın Evi, Ankara 2009.
- Atkins, B.T. Sue, Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Oxford 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul t.y.
- Black's Law Dictionary*, Seventh Edition, Bryan A. Garner (ed.), St. Paul 1999.
- Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, Bryan A. Garner (ed.), A Thomson Reuters Business, West 2009.
- Bland, D.S., “Some Notes on the Evolution of Law the Legal Dictionary”, *The Journal of Legal History*, I/1 (2007), s. 75–84.

- Cabré, M. Teresa, *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia 1999.
- Copi, Irving M., Carl Cohen, *Introduction to Logic*, Eighth Edition, MacMillan Publishing Company, New York 1990.
- Çüçen, A. Kadir, *Klasik Mantık: Mantığa Giriş*, Asa Kitabevi, Bursa 2004.
- Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, haz. Berke Vardar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- Duguit, Léon, *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Süheyp Derbil, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1954.
- Eminoğlu, Emin, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- Friedman, Lawrence M., “Law and Its Language”, *George Washington Law Review*, sy. 33 (1964–1965), s. 563–579.
- Gensler, Harry J., *Introduction to Logic*, Second Edition, Routledge, New York & Londra 2010.
- Hurley, Patrick J., *A Concise Introduction to Logic*, Tenth Edition, Thomson Wadsworth, USA 2008.
- Hutton, Chris, *Language, Meaning, and the Law*, Edinburgh University Press Ltd, Edinburgh 2009.
- Jackson, Howard, *Lexicography: An Introduction*, Taylor & Francis Routledge, Londra & New York 2002.
- Kirchmeier, Jeffrey L., Samuel A. Thumma, “Scaling the Lexicon Fortress: The United States Supreme Court’s Use of Dictionaries in the Twenty-First Century”, *Marquette Law Review*, sy. 94 (2010–2011), s. 78–261.
- Lyons, John, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- McDowell, Gary L., “The Politics of Meaning: Law Dictionaries and the Liberal Tradition of Interpretation”, *American Journal of Legal History*, XLIV/3 (2000), s. 257–283.
- Mersky, Roy M., “The Evolution and Impact of Legal Dictionaries”, *Legal Reference Services Quarterly*, XXIII/1 (2008), s. 19–35.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, 8. bsk., Bilim Yayıncılık, Ankara 1998.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, 2. bsk., Anahtar Kitaplar, İstanbul 1996.
- Özleştirme Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1978.
- Perrot, Jean, *Dilbilim*, çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

- Rickert, Heinrich: “The Theory of Definitions”, *Essays on Definition*, ed., Juan C. Sager, Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins Publishing, 2000, s. 191–249.
- Rubin, Phillip A., “War of the Words: How Courts Can Use Dictionaries in Accordance With Textualist Principles”, *Duke Law Journal*, sy. 60 (2010), s. 167–206.
- Ural, Şafak, *Temel Mantık*, genişletilmiş 2. bsk., Çantay Kitabevi, İstanbul 1995.
- Uygur, Nermi, *Dilin Gücü: Denemeler*, 4. bsk., Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1994.
- Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Vendryes, Joseph, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Yeni İnsan Yayını, y.y. t.y.
- Yates, Sarah, “Black’s Law Dictionary: The Making of an American Standard”, *Law Library Journal*, CIII/2 (2011–2012), s. 175–198.
- Yıldırım, Yusuf, *Türk Dili Anlatım Türleri*, Der Yayınları, İstanbul 2010.
- Yörük, Ali Adem, “İlk Hukuk Lügatlerimiz, 1870–1928”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 2 (2006), s. 99–128.